

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धप्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस SUKUNA MULTIPLE CAMPUS

इन्द्रपुर, मोरङ ☎ : ०२१-५४५६१७

INDRAPUR, MORANG ☎ : ०२१-५४५७१७

स्थापित : २०४८ फ्याक्स : ०२१-५४५७१७

पत्र सङ्ख्या :

चलानी नम्बर :

मिति :

सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

प्रस्तुतकर्ता

ऋषिराज धिमाल

शैक्षिक वर्ष : २०६४

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कोसीहरैचा, मोरङ

२०६४

सिफारीस पत्र ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस मोरङ्मा पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषय लिई अध्ययन गर्ने छात्रा श्री भूमिका आचार्यले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था शिर्षकमा तयार पारिएको यो शोधपत्र मेरो निर्देशनमा पूरा गर्नुभएको छ । उहाँले पूरा गर्नुभएको यस शोधपत्रको अध्ययन, निष्कर्ष र प्रस्तुतीकरणमा म सन्तुष्ट भएकाले मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिस पेश गर्दछु ।

.....

ऋषिराज धिमाल

मिति :

शोध निर्देशक

स्वीकृति पत्र ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस मोरङ्मा पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषय लिई अध्ययन गर्ने छात्रा श्री भूमिका आचार्यले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था शिर्षकमा तयार पारिएको यो शोधपत्र निम्नानुसारको मुल्याङ्कन समितिद्वारा स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	पद	नाम	हस्ताक्षर
१	कार्यक्रम संयोजक,स्नातकोत्तर तह	लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	
२	शोध निर्देशक	ऋषिराज धिमाल	
३	वाह्य सुपरिवेक्षक		

मिति :

शोधशार

बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न ज्ञान, सीप र अनुभवको विस्तृत कार्ययोजनाको आधार पाठ्यक्रम हो । यसकै आधारमा समग्र शैक्षिक क्रियाकलाप सञ्चालन हुन्छन् । विद्यालयभित्र र बाहिरका सबै शैक्षिक क्रियाकलाप पाठ्यक्रममा आधारित हुने भएकाले यो समग्र शैक्षिक प्रक्रियाको मेरुदण्ड पनि हो । पाठ्यक्रम शैक्षिक क्रियाकलापको त्यस्तो एक संगठित ढाँचा हो । जसमा विद्यालय भित्र र विद्यालय बाहिरका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू समावेश भएको हुन्छ । जसमा कुनै पनि व्यक्ति समाज र राष्ट्रका समग्र इच्छा, चाहाना र आवश्यकताहरू समेटिएको हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययन मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था शीर्षकमा रहेर सम्पन्न गरिएको छ । यो अध्ययन दमक नगरपालिका सरस्वति मा.वि.स्रोतअन्तर्गत रहेका श्री सरस्वति उच्च मा.वि.दमक र श्री सिंहदेवि उ.मा.वि.दमकलाई अध्ययन क्षेत्र बनाई कक्षा नौ र दश को सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था, कार्यान्वयनका समस्याहरू र कार्यान्वयनका समस्याहरू समाधानका उपायहरू सम्वन्धी सूचना संकलन गरिएको छ । सूचना संकलन गर्नको लागि असंरचित अर्न्तवार्ता, दस्तावेज अध्ययन, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी स्रोतव्यक्ति, प्र.अ.र विषय शिक्षकबाट सूचनाहरू प्राप्त गरीएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सन्दर्भमा शिक्षक लगायतका सम्वन्धित सरोकारवालाहरूले गरेका सम्पूर्ण तयारी तथा क्रियाकलापहरूलाई विश्लेषणात्मक र गुणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्वन्धी तालिमको अभाव रहेको, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका जस्ता आवश्यक सामाग्रीहरू समयमा उपलब्ध हुन नसकेको पाइयो ।

अन्त्यमा यो अध्ययन निश्चित समय र स्रोत साधनको अभावले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आधारभूत तहका सरोकारवालाहरू स्रोतव्यक्ति, प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षकहरूमा मात्र सिमित रहेको छ । यो शोध अध्ययनले नमुना छनौटमा परेका २ विद्यालय बाहेक पनि अन्य विभिन्न विद्यालय लगायत विद्यालयसंग सरोकार राख्ने विभिन्न व्यक्तित्वलाई समेत केहि सहयोग पूग्ने अपेक्ष्या गरिएको छ । पछिल्ला अनुसन्धानकर्ताहरूलाई म के सुभाब दिन चाहन्छु भने विद्यालय तहको सम्पूर्ण पाठ्यक्रम देशभरी के कसरी कार्यान्वयन भईरहेको छ भन्ने सम्वन्धमा व्यापक अनुसन्धान गर्न पर्ने देखिन्छ ।

तालिकासूचि

		पेज नं.
तालिका नं. १	: विद्यालयपाठ्यक्रममा सामाजिकअध्ययनविषयको अवस्था	७
तालिका नं. २	: मा.वि.तहको सामाजिकअध्ययनविषयको पाठ्यक्रमको स्वरुप	२४

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

गुणस्तरीय शिक्षाको विकासका लागि पाठ्यक्रमले रक्तसञ्चार गरेको हुन्छ। पाठ्यक्रमलाई शिक्षाको मार्गचित्र मानिन्छ। “बालबालिकाको सवार्डगीण विकासका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न ज्ञान, सीप र अनुभवको विस्तृत कार्ययोजनाको आधार पाठ्यक्रम हो। यसकै आधारमा समग्र शैक्षिक क्रियाकलाप सञ्चालन हुन्छन्। विद्यालयभित्र र बाहिरका सबै शैक्षिक क्रियाकलाप पाठ्यक्रममा आधारित हुने भएकाले यो समग्र शैक्षिक प्रक्रियाको मेरुदण्ड पनि हो” (शिक्षक, २०६८ :पृ. २)। पाठ्यक्रम शैक्षिक क्रियाकलापको त्यस्तो एक संगठित ढाँचा हो। जसमा विद्यालय भित्र र विद्यालय बाहिरका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु समावेस भएको हुन्छ। जसमा कुनै पनि व्यक्ति समाज र राष्ट्रका समग्र इच्छा, चाहाना र आवश्यकताहरु समेटिएको हुन्छ। पाठ्यक्रमले के पढाउने ? कति पढाउने? कुन शिक्षण विधिको प्रयोग गर्ने ? शिक्षण सामग्री के के प्रयोग गर्ने ? मूल्याङ्कन कसरी गर्ने ? आदि कुराहरु प्रस्ट पारेको हुन्छ। तसर्थ हामी भन्न सक्छौं, पाठ्यक्रम भनेको शैक्षिक कार्यक्रमको मेरुदण्ड हो। समाज र शिक्षा प्रणाली निरन्तर परिवर्तन भएकोले पाठ्यक्रमको अवधारणा पनि विभिन्न समयमा परिवर्तीत र रुपान्तरीत हुदै आएको पाईन्छ। पाठ्यक्रमलाई शैक्षिक योजना(A Plan for instruction) वा निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि निमार्ण गरीएको रणनीतिक लिखित दस्तावेजको रुपमा परिभाषित गरेको पाईन्छ। यो परिभाषावाट पाठ्यक्रमलाई प्रख्यात बनाउने कार्य Ralph W. Tyler (1949) र Hilda Taba (1962) ले गरेका थिए। यी पाठ्यक्रम सम्बन्धि परिभाषाले पाठ्यक्रमको उद्देश्यलाई बढि जोड दिएको छ। पाठ्यक्रमकै परिभाषाका सम्बन्धमा Wiles & Bondi (2002) अगाडि भन्दछन् - "Curriculum as a four steps plan involving purpose, design, implementation & assesment." यस अर्थमा हेर्दा पाठ्यक्रम उद्देश्य, ढाँचा, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कनको संगठित योजना हो। पाठ्यक्रमलाई परिभाषित गर्ने क्रममा John Dewey(1902) भन्दन् -"Curriculum can however be defined anything in school, even outside of school (as long as it planed) as part of curriculum."

यसरी हेर्दा पाठ्यक्रमलाई व्यापक रुपमा सिकारुको अनुभवको रुपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ। पाठ्यक्रमलाई विद्यालय भित्र वा विद्यालय बाहिर विद्यार्थीहरुले प्राप्त गर्ने अनुभवहरुको रुपमा लिन सकिन्छ। पाठ्यक्रमको परिभाषामा विभिधता रहेता पनि संकुचित रुपमा पाठ्यक्रमलाई विषयवस्तु वा पाठ्यांशको रुपमा र व्यापक रुपमा समग्र शिक्षण सिकाई प्रक्रियाको विस्तृत

योजनाको रूपमालिन सकिन्छ । यस किसिमको पाठ्यक्रम योजना र कार्यान्वयन बीच निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयन तब प्राप्त हुन्छ जब सावधानी र ध्यानपूर्वक योजना गरीएको हुन्छ । योजना गर्ने प्रक्रियामा अपेक्षित कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि स्रोत साधन एवम् आवश्यकता हरूलाई ध्यान दिईएको हुनुपर्छ । माथि उल्लेखित कुराहरुलाई ध्यान दिएर प्रत्येक देशले आफ्नो आवश्यकता, शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य र उपलब्ध स्रोत साधनका आधारमा पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका हुन्छन् ।

नेपालमा सन् १९५७ मा दरवार स्कुलको स्थापना हुनु भन्दा अगाडि औपचारिक रूपमा आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने कुनै पाठशालाहरु थिएनन् । गुम्वाहरुमा भिक्षुहरुले र मठ मन्दिरहरुमा पुरोहितहरुले आफ्ना शिष्यहरुलाई धार्मिक कुराहरु सिकाउने गर्दथे । त्यती बेला शिक्षाको प्रमुख उद्देश्य धार्मिक ग्रन्थहरु बुझ्नको लागि केही व्यक्तिहरुलाई साक्षर बनाउने र गुम्बामा काम गर्ने लामा तथा मठ मन्दिरमा काम गर्ने पुरोहितहरुलाई साक्षर बनाउनु रहेको थियो (श्रेष्ठ, २०६४) । तर त्यतिबेला शिक्षाका उद्देश्यहरु र ती उद्देश्य प्राप्त गर्न विषयवस्तुहरु उल्लेख गरीएको कुनै पाठ्यक्रम थिएन । भिक्षु तथा पुरोहितहरुले सिकाउने विषयवस्तुहरु आ-आफ्नो धार्मिक ग्रन्थमा आधारित हुने हुदा धार्मिक ग्रन्थलाई नै पाठ्यक्रमको रूपमा लिइन्थ्यो (CERID, 1982)। नेपालमा विद्यालय तहमा आधुनिक शिक्षाको सुरुवात सन् १९५७ मा दरवार स्कुलको स्थापना पश्चात मात्र भएको थियो । तर उक्त विद्यालयमा अध्ययन अध्यापनको लागि नेपालमा कुनै पाठ्यक्रम निर्माण गरीएको थिएन र पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कुनै एकाई वा निकाय पनि थिएन । त्यसैले CER+ID 1982 को प्रतिवेदनमा भनिएको छ, रत्यस विद्यालयमा भारतीय पाठ्यक्रम अनुसार नै अध्ययन अध्यापन गराइन्थ्यो । तर सन् १९२० पछि पटना परीक्षा बोर्डको पाठ्यक्रम अनुसार दरवार स्कुलमा अध्ययन अध्यापन हुन्थ्यो। यसरी उक्त सरदमयमा जनता र सरकार दुवैमा शिक्षा प्रतिको चासोमा कमि थियो । पाठ्यक्रम र शिक्षा सम्बन्धि विज्ञहरु अभाव तथा सरकारी पक्षको प्राथमिकता शिक्षा पर्दैनथ्यो । त्यस कारण यस समयमा पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन सम्बन्धि ठोस कार्य भएको पाईदैन ।

सन् १९०० मा राणा प्रधानमन्त्री देवशमशेरको पालमा भाषा पाठशालाहरु खोलिएका थिए । यी पाठशालाहरुको मुख्य उद्देश्य साक्षर गर्नु र अङ्कगणितको ज्ञानदिनु रहेको थियो । त्यसैले उक्त पाठशालामा दुईवटा विषयहरु १) साक्षर र २) अङ्कगणितको अध्ययन गरीन्थ्यो । यी दुई ओटा

विषयहरू अध्यापन गर्न जय पृथ्वी वहादुर सिंहद्वारा लिखित “अक्षराङ्क शिक्षा” भन्ने पाठ्यपुस्तकहरू प्रयोग गरीन्थ्यो । त्यसैले औपचारीक शिक्षाको सुरुवात भरखरै भएको र त्यस समयमा पाठ्यक्रम सम्बन्धि अध्ययन अनुसन्धान नगरीएकाले उक्त पुस्तकलाई नै पाठ्यक्रमका रूपमा लिइन्थ्यो । त्यस समयमा अहिले जस्तो उद्देश्य, विषयवस्तु, क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन आदि पक्षहरू समावेश भएको पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यन्वयन भएको थिएन । माथि उल्लेखित दरवार स्कुल, सस्कृत स्कुल, भाषा पाठशालाहरू वाहेक श्रेस्ता पाठाशालाहरू तथा बौद्ध पाठशालाहरू पनि सञ्चालनमा थिए । तर यी पाठाशालाहरूमा पनि अध्ययन अध्यापन गर्न कुनै पाठ्यक्रमहरू निर्माण गरीएको थिएन । यी सबै प्रकारका स्कुल र पाठशालाहरूको व्यवस्थापन गर्न सन् १९०५ मा “पाठशाला प्रबन्ध निरीक्षक” स्थापन गरीएको थियो (CERID, 1995) । सन् १९४७ मा केही आधार शिक्षा विद्यालयहरू (Basic Education School) खोलीएका थिए । तर ती पाठशालाहरूमा अहिले जस्तो पाठ्यक्रम निर्माण गरी पठनपाठन भएको थिएन । तर पनि पाठाशाला प्रबन्ध निरीक्षकको स्थापनाले शिक्षण क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गरेको मान्न सकिन्छ ।

नेपालमा एस.एल.सी. को स्थापना भएपछि मात्र Syllabus को रूपमा पाठ्यक्रमको प्रयोग गर्न थालिएको कुरा CERID (1985) को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाईन्छ । जसमा भनिएको छ । सन् १९३४ मा एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना भयो र उक्त बोर्डले नेपालमा पहिलो पटक कक्षा ९ र १० मा अध्ययन अध्यापन हुने विषयवस्तुहरू (Syllabus) प्रकाशमा ल्यायो । सन् १९४८ मा आएर शिक्षा विभागले नेपालमा विद्यालय तहको हरेक कक्षामा अध्ययन अध्यापन गराईने पाठ्यवस्तुहरूको विस्तृत सूची प्रकाशीत गर्यो । यस ऐतिहासिक तथ्यले के देखाउछ भने नेपालमा त्यसवेला शिक्षाको विकास भएको थिएन । मानिसहरूको शिक्षा सम्बन्धि चासो अहिले जस्तो थिएन । सरकारी पक्षको प्राथमिकतामा शिक्षा पर्दैनथ्यो । शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्ने विज्ञहरूको अभाव थियो । तर त्यतिवेला पाठ्यक्रम निर्माणको लागि छुट्टै एकाई वा निकाय भन थिएन । यस ऐतिहासिक तथ्यले के देखाउछ भने, त्यसवेला नेपालमा शिक्षाको विकास भएको थिएन । वि.स.२०११ सालमा गठित ने.रा.शि.यो.आ.ले शिक्षाका राष्ट्रिय र तहगत उद्देश्यहरू उल्लेख गरी पाठ्यक्रमलाई थप व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरेको थियो । सन् १९६० मा शिक्षा विभागलाई पुर्नसंचना गरी उक्त विभाग अन्तर्गत नेपालमा पहिलो पटक पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक सम्बन्धि व्यवस्था गर्न एउटा छुट्टै

शाखाको व्यवस्था गरीयो । समय र समाजको परिवर्तन सँगै २०१६ सालमा देशमा राजनीतिक परिवर्तन भयो । यस परिवर्तन पछि २०१८ सालमा सर्वाङ्गीड राष्ट्रिय शिक्षा समिति गठन भयो (स.रा.स.को प्रतिवेदन, २०१८) । उक्त समितिले सरकारलाई प्रस्तुत गरेको सुझावमा विद्यालयीय शिक्षाको पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित विषयहरूको सूची, शिक्षण विधि र विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया आदि उल्लेख गरेको पाईन्छ । उक्त सुझावमा पाठ्यक्रमका आशिक तत्वहरू समावेश भएको देखिए पनि पूर्ण पाठ्यक्रमको अभाव भएको देखिन्छ । पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यन्वयनको एतिहासिक कालखण्डको क्रममा वि.स. २०२८ साल एक महत्वपूर्ण वर्ष थियो । किनकि यस वर्षमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतीको योजना लागु हुनुको साथै विद्यालय तहको हरेक कक्षाका लागि पाठ्यक्रमको योजना निर्माण गर्न नेपालमा पहिलो पटक शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत एउटा छुट्टै निकाय “पाठ्यक्रम विकास केन्द्र” स्थापना गरीएको थियो (श्रेष्ठ, २०६४) । यसले नै पाठ्यक्रमका सबै अङ्ग सहितको विद्यालय तहका वृहत पाठ्यक्रम वि. स. २०२८ सालमा तयार गरी कार्यन्वयनमा ल्याएको थियो । यसरी शिक्षाका क्षेत्रमा प्रचलीत सम्पूर्ण तत्वहरू समावेश गरीएको पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनको सुरुवात वि. स. २०२८ सालमा भएको पाईन्छ । वि. स. २०४६ सालमा देशमा भएको राजनीतिक परिवर्तन पछि गठित “राष्ट्रिय शिक्षा आयोग” ले विद्यालय तहका सम्पूर्ण पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्न सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो । त्यस्तै “उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग” को प्रतिवेदन २०५५ ले प्रस्तुत गरेको सुझाव अनुसार वि.स.२०५६ मा माध्यामिक तहको पाठ्यक्रम र वि. स. २०५८ सालमा निम्नमाध्यामिक तहको पाठ्यक्रम परिमार्जन गरी कार्यन्वयन गरीएको छ । (स.रा.स.को प्रतिवेदन, २०१८) । त्यस्तै शिक्षा सम्बन्धि उच्च स्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन, २०५५ को सुझाव अनुसार

वि.स.२०६० मा प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम परिमार्जन गरी कार्यन्वयन गरीएको छ । यसरी प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना पछि वनेको शिक्षा आयोगले पुरानो पाठ्यक्रमलाई समसामयिक सुधार र परिवर्तन गरी कार्यान्वयनमा जोड दिएको पाईन्छ ।

माथि उल्लेख गरीएका सन्दर्भहरूले के देखाउँछ भने नेपालमा पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनको को अभ्यास सुरु भएको धेरैभएको छैन । छोटो समयमा पनि पाठ्यक्रम निर्माण र अभ्यासमा नेपालले ठुलै फड्को मारेको देखिन्छ । किन भने वर्तमान समयमा औपचारीक शिक्षाका सबै तहहरू र अनौपचारीक शिक्षामा समेत पाठ्यक्रमको अभ्यास भईरहेको देखिन्छ । माध्यामिक

तहको वर्तमान पाठ्यक्रमलाई हेर्दा कक्षा ९ र कक्षा १० मा ६/६ वटा विषयहरु अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश भएको देखिन्छ। यी बाहेक दुवै कक्षामा ऐच्छिक प्रथम र ऐच्छिक द्वितीय गरी दुई क्षेत्र अन्तर्गत दुवै कक्षामा २२/२२ वटा विषयहरु समावेश गरेको देखिन्छ। माध्यामिक तहमा सामाजिक शिक्षा अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश भएको छ। सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमले बालबालिकाहरुलाई उनिहरुको सामाजिक र भैतिक वातावरणसँग सम्बद्ध विषय वस्तु प्रतिको ज्ञान, सीप, र अभिवृत्तिमा विकास गराउने ध्ययले बनेको यो पाठ्यक्रम कस्तो छ ? यसले वास्तवमै व्यक्ति र समाजका आवश्यकताहरुको सम्बोधन गर्न सक्दछ त ? यी प्रश्नहरु अनुसन्धानका विषय हुन सक्दछन्।

मानिस प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक तथा अन्य विभिन्न वातावरणबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुन्छ। मानिसलाई आफ्ना आवश्यकता अनुसार समायोजित हुन आवश्यक पर्ने ज्ञान सीप र कुशलताको विकास गर्न शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ (शिक्षापत्रिका, २०६४)। ती सम्पूर्ण कुराको जानकारी गराउने काम सामाजिक शिक्षाले गर्दछ। समाज के हो, समाजमा कसरी समायोजित भएर समाजमा जिवनयापन गर्ने, समाजलाई कसरी अधि बढाउने र कसरी सभ्य समाजको निर्माण गर्ने भन्ने जस्ता विषयमा ज्ञान, सीप विकास गर्नु नै सामाजिक शिक्षाको उद्देश्य हो भन्न सकिन्छ। John, Joromilik, 1963का अनुसार "Social studies is an inclusive but highly specific term applied to that are of the elementary school curriculum which was a primary responsibility of human relationship with other and with his environment" सामाजिक अध्ययन एक समष्टिगत विषय भए पनि यसले एक सूनिश्चित अर्थ बुझाउँछ। यसले प्रारम्भिक विद्यालयको पाठ्यक्रमलाई बुझाउँछ। यसमा मानवको अध्ययन सँग सम्बन्ध हुनुको साथै यसमा एक व्यक्तिको अरु मानिस र वातावरण सँगको सम्बन्ध पनि अध्ययन गरीन्छ। सामाजिक शिक्षाको माध्यमबाट सामाजिक विचार, जिवनयापन, कार्यमा सहयोग स्वविवेक, मानवीय सम्बन्ध स्थापना गर्ने, आर्थिक कुशलता प्रदान गर्न, नागरिक कर्तव्य बोध गराउने जस्ता पक्षमा सहयोग पुग्दछ। सामाजिक जिवन यापन गराउने, ज्ञान, सीप तथा मानवीय सम्बन्धका वारेमा जानकारी दिने काम सामाजिक शिक्षाले गर्दछ। समाजको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तनबाट सामाजिक शिक्षाको विषयवस्तु प्रभावित हुन्छ। सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम

निर्माण गर्दा उपयोगीता, रुचि, समन्वय, निरन्तरता, क्षमता र परिवर्तनको सिद्धान्त आदिको आधारमा गरीएको छ । एकीकृत पाठ्यक्रम र विषयगत पाठ्यक्रमका आधारमा यस भित्र इतिहास, अर्थशास्त्र, भूगोल, नागरिकशास्त्र र नैतिक शिक्षा जस्ता विषयलाई समेटेर सामाजिक शिक्षा विषयवस्तु तयार गरीएको देखिन्छ । यस अर्थमा हेर्दा सामाजिक विषयको अध्ययन अध्यापन आवश्यक देखिन्छ । सामाजिक शिक्षाका पाठ्यक्रमले व्यक्तिका व्यक्तिगत विकास तथा समाजका सामाजिक विकासलाई महत्व दिएको देखिन्छ । यस्ता महत्व बोकेको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमका निर्माण तथा कार्यन्वयनका अवस्थामा केन्द्रित भई अनुसन्धान गर्नु समयका माग हो ।

समय र समाजको परिवर्तन सँगै देशमा राणा शासनको अन्त्यपछि शिक्षा क्षेत्रमा पनि सुधार गर्ने उद्देश्यले विभिन्न आयोग, समिति, कार्यदलहरु गठन गरीएको देखिन्छ । वि. स. २०११ सालको नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (NNSP) लागु भए पश्चात प्राथमिक तहका पाठ्यक्रममा सामाजिक शिक्षा विषय समावेश गरीएको थियो । वि. स. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (NESP) लागु भए पछि विद्यालय हरूलाई साधारण मा.वि. र व्यवसायिक मा. वि. विभाजन गरी सामाजिक शिक्षा, इतिहास, भूगोल र पञ्चायतलाई समावेश गरी १०० पुर्णाङ्क, पाठ्यभार १२ (विद्यालय प्रती घण्टा) राखी पाठ्यक्रमा समावेश गरीएको थियो । संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा सामाजिक शिक्षा इतिहास, भूगोल र पञ्चायतलाई समावेश गरी ५० पुर्णाङ्क, पाठ्यभार १० (विद्यालय प्रती घण्टा) राखी पाठ्यक्रमा समावेश गरीएको थियो (शर्मा २०५९) । यसरी पाठ्यक्रममा क्रमिक सुधार, परिवर्तन र विकास हुदै आएको छ । यहि क्रममा वर्तमानमा सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई अनिवार्य विषयको रूपमा शैक्षिक सत्र २०५६/५७ देखि १०० पुर्णाङ्क, पाठ्यभार ५ कायम गरी साधारण र संस्कृत मा.वि मा लागु गरीएको छ । वि. स. २०२८ सालमा प्राथमिक तह (१-३) मा १०० पुर्णाङ्कको सामाजिक शिक्षा नि.मा.वि.(४-७) मा १०० पुर्णाङ्कको पढाईहुने गरेको थियो । त्यसै गरी २०३८ सालमा प्रा.वि. (१-५) मा पुर्णाङ्क १००, नि. मा. वि. (६-७)मा १०० पुर्णाङ्क मा. वि कक्षा ८ मा मात्र इतिहास ७५ पुर्णाङ्क, भूगोल ७५ पुर्णाङ्क र पञ्चायत ५० पुर्णाङ्क गरी जम्मा २०० पुर्णाङ्कको सामाजिक शिक्षा थियो । त्यस्तै गरी वि.स. २०५८ सालमा १-५ मा १०० पुर्णाङ्क, नि.मा.वि पनि पुर्णाङ्क १००, र.मा.वि पनि पुर्णाङ्क १००, रहेको थियो (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, मासिक वुलेटीन, २०६५) । माथि उल्लेखित सन्दर्भले के देखाउछ भने विद्यालय पाठ्यक्रममा सामाजिक शिक्षा भनेर छुट्टै विषय नभए पनि त्यस बेला भूगोल, इतिहास, नागरिकशास्त्र जस्ता विषयहरु सामाजिक शिक्षाको रूपमा छुट्टा छुट्टै पढाई हुन्थ्यो । नाम जेसुकै लिएता पनि नेपालको विद्यालयको पाठ्यक्रममा सामाजिक शिक्षालाई महत्व दिएको पाइन्छ, किनभने

कक्षा १ देखि दश सम्म नै प्रतिहप्ता ६ पाठ्यभार र १०० पूणाङ्कको सामाजिक शिक्षा पठन पाठन हुने गरेको देखिन्छ । यसरी समय र समाजको परिवर्तनसँगै सामाजिक शिक्षाको आवश्यकता महसुस भएरवा यस विषयले आफ्नो स्वतन्त्र अस्थित्व निर्माण गर्न सफल भएर पनि यसलाई विद्यालय शिक्षामा

अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरीएको मान्न सकिन्छ । तलको तालिकाले नेपालको विद्यालयतहमा 'सामाजिक शिक्षा' विषयलाई दिइएको महत्व झल्काउँछ ।

विद्यालय पाठ्यक्रममा सामाजिक शिक्षा विषयको अवस्था

तालिका नं. १

कक्षा	विषय	पाठ्यभार	सामाजिक शिक्षाको पुणाङ्क	तहगत कुल पुणाङ्क
१ - ३	मेरोसेरोफेरो	६	१००	६००
४ - ५	मेरो देश	५	१००	७००
६ - ८	सामाजिक शिक्षा	५	१००	७००
९ -१०	सामाजिक शिक्षा	५	१००	८००

स्रोत : शर्मा, २०६४

नेपालका विद्यालय तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम भित्र भिन्न भिन्न प्रकृतीका विषय वस्तुहरु समावेश गरीएका छन । जस्तै, हामी हाम्रो समूदाय, राष्ट्र, नागरीकचेतना, सामाजिक समस्या आदि । यस्ता विषय वस्तुको बारेमा ज्ञान दिलाउन विभिन्न खालका शैक्षिक सामाग्रीहरु आवश्यकता पर्दछ, तर तिनको अभाव हुनसक्छ । विभिन्न खालका समस्याका कारणले सामाजिक शिक्षाले राखेका उद्देश्य प्राप्ती गर्न नसकिने अवस्था हुन सक्दछ । यसका लागि कार्यन्वयन पक्ष राम्रो नभएर उद्देश्य प्राप्ति भएन भने लगानी त्यसै खेर जान्छ । नेपाल सरकारले शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य तथा सामाजिक शिक्षाका उद्देश्य प्राप्तिका लागि नीति नियम तयार गरी लागु गरेको पाईन्छ । तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था, शैक्षिक सामाग्रीको उपलब्धता तथा अन्य सम्पूर्ण शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक, जस्ता पक्षमा सुधार गर्दै आएको छ । सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई सही कार्यान्वयन गर्न शिक्षक निर्देशिकाको व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै सुपरीवक्षेण जस्ता पक्षमा सुधार गर्दै

कार्यन्वयन पक्षमा ध्यान दिएको पाईन्छ । के यी सुधारहरूले पाठ्यक्रम कार्यन्वयन प्रक्रियामा सहयोग पुगेको होला ? सहयोग पुगेको भए कसरी पुगेको होला ? नपुगेको किन त्यसो भएको होला ? जस्ता प्रश्नमा केन्द्रित भएर अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

पाठ्यक्रम गतिशित प्रक्रिया हो । पाठ्यक्रमले समयसापेक्ष परिवर्तनको अपेक्षा राख्दछ । हाम्रो देशको सन्दर्भमा पनि पाठ्यक्रमहरू परिमार्जन भईरहेका छन् । पाठ्यक्रममा परिवर्तन भईरहे पनि शिक्षकहरूको कार्यशैलिमा अपेक्षित परिवर्तन नभएको गुनासाहरू सुन्न पाईन्छन् । यस अवस्थामा पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यन्वयन हुन सक्ला त ? यो प्रश्न

एउटा गम्भिर प्रश्नको रूपमा रहेको पाईन्छ । अर्को तर्फ दुर्गम तथा ग्रामिण क्षेत्रमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीहरू, शिक्षक निर्देशिका जस्ता आवश्यकीय सामग्रीहरू समयमै नपुगेर पठनपाठनमा बाधापुगेको कुरा आमसञ्चार माध्यमहरूले उठाईरहेको देख्न र सुन्न सकिन्छ । यदि यो नै वास्तविकता रहेछ भने यसले पाठ्यक्रम कार्यन्वयनमा प्रभाव पारेको छैन होलात ? यस्ता कुराको अभावमा विद्यालयहरूमा कसरी शिक्षण शिकाई क्रियाकलापहरू भईरहेका होलान ?

पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको मूलकर्ता (Actor) शिक्षक हो । अन्य सबै पक्षहरू असल र प्रभावकारी हुदाँ हुदैँ पनि शिक्षकद्वारा उपयुक्त प्रयास भएन भने पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यन्वयन हुन सक्छ र ? के शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धि तालिम, अभिमुखिकरण दिइएको छ ? दिएको भए त्यो तालिमले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा साच्चिकै सहयोग पुर्याएको छ ? छैन भने किन ? विद्यालय व्यावस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन र विद्यालय प्रति अभिभावकहरूलाई समेत जिम्मेवार बनाउन सरकारले विभिन्न प्रयासहरू गरीरहेको छ । जस्तै विद्यालय व्यावस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ गठन गरी तीनलाई सक्रिय राख्ने प्रयास भएको पाईन्छ । विद्यालयका अन्य गतिविधिहरूका साथै पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा पनि अभिभावकहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन सक्दछ ।

अभिभावकहरूले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा के योगदान गरीरहेका होलान ? उनीहरूले आफ्नो भूमिकालाई कसरी बुझिरहेका होलान ? यसरी पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका शिलशिलामा अनगिन्ती प्रश्नहरू उठान गर्न सकिन्छ । यी सबै प्रश्नहरूमा गहिरीर अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । एउटा छोटो समयमा गरीने सानो अध्ययनले यी सबै प्रश्नहरूको सम्बोधन गर्न सक्दैन । त्यसैले यस

अध्ययनको चासो मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन कसरी भईरहेको छ भन्ने सँग मात्र छ ।

विद्यालय शिक्षाका विभिन्न तहहरूमा विभिन्न विधा अन्तर्गत आ आफ्नै विषयका पाठ्यक्रम नीमार्णगरी कार्यान्वयन गरीएको हुन्छन् । हरेक पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा केही जटिलताहरू देखिदै आएका कुराहरू देन्न र सुन्न पाईन्छ । कार्यान्वयनका दृष्टिले सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम जटिल नै देखिन्छ । नीति नियम तथा निर्देशिका जे सुकै तयार भए पनि पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको खण्डमा हामीले चाहेको उपलब्धि प्राप्त हुदैन र हाम्रो लगानी मात्र खेर जान्छ । पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन पक्षमा सुधार गरेको खण्डमा हामीले चाहेको उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिने हुनाले मेरो

अध्ययनको शीर्षक “सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था” रहेको छ । मा.वि. तहमा सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था, यसको कार्यान्वयनमा देखीएका समस्याहरू र ती समस्याहरू समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउनु आवश्यक भएकोले यो शीर्षक छनौटमा परेको छ । कक्षा नौ र दश को सामाजिक विषयको पाठ्यक्रम माथि अध्ययन गर्ने क्रममा पाठ्यक्रमका विभिन्न पक्षहरू माथि अध्ययन गर्न सकिन्छ । जस्तै, सामाजिक

शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको स्वरूप कस्तो रहेको छ ?, शिक्षकमा पाठको पुर्व तयारी कस्तो छ ?, शिक्षकले शिक्षक निर्देशिकामा उल्लेखित शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरेर शिक्षण गर्दछन् की गर्दैनन् ?, पाठको उद्देश्य र विषय वस्तुको स्वरूप अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग के कति गरीएको छ ?, प्रधानाध्यापक तथा स्रोत व्यक्तिले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा के कसरी सहयोग गर्दा रहेछन् ?, सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा के कस्ता योजनाहरू निर्माण र कार्यान्वयन गर्दा रहेछन् ?, शिक्षणमा के कस्ता समस्याहरू आउने रहेछन् ?, विद्यार्थी मूल्याङ्कन के कसरी गरीदो रहेछ ? आदि । विभिन्न स्रोतहरू (पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, पुराना अध्ययन प्रतिवेदनहरू) को अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भन्ने सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा भौगोलिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा विभिन्न कारणले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा समस्याहरू देखिएकाछन् । ती समस्याहरू कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

शिक्षकलाई अध्यापन कार्यमा कसरी सहयोग गर्न सकिन्छ ? शिक्षकले शिक्षक निर्देशिका अनुरूप अध्यापन गराएका छैन की छैनन् ? जस्ता कुराको खोजीमा यो अध्ययन केन्द्रित रहको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

यो अध्ययन शिक्षाशास्त्र संकायको पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन विषयको स्नातकोत्तर कार्यक्रमको आशिक आवश्यकता पूरा गर्न तयार गरिएका हो । पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन विषयमा विशिष्टीकरण गरीरहेका व्यक्तिले विद्यालय तहका पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित विषय र क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु एक सान्दर्भिक कार्य हो । माध्यामिक तहको पाठ्यक्रममा समाविष्ट सामाजिक विषयको पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका सिकाईउपलब्धि प्राप्त गर्न यसको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुनुपर्दछ । यस अध्ययनले पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा गहिरीएर अध्ययन गर्ने भएकोले यससँग सम्बन्धित Issues हरु पहिचान गर्दछ । उजागर गरीएका Issues हरुमाथि बहस गर्न यस अध्ययनले आधार तयार गर्न सक्दछ । यस अध्ययनले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित आधारभूत तहका सराकारवालाहरूसँग गहिराई पूर्वक छलफल अन्तक्रिया गर्ने भएकाले सरोकारवालाहरूका अनुभव र बुझाईलाई समेत यसले उजागर गर्दछ । माध्यामिक तह उच्च शिक्षाको आधार हो । कक्षा नौ र दश को कक्षागत र विषयगत उद्देश्य पुरा गर्न, यी कक्षाको पाठ्यक्रम सही रूपमा कार्यान्वयन गरीनु पर्दछ । पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि त्यो पाठ्यक्रम उद्देश्य अनुसार, विषयको प्रकृति अनुसार शिक्षण विधि र सामग्रीहरूको सही प्रयोग गरी प्रभाव पूर्ण तरीकाले शिक्षण गरीनु पर्दछ । शैक्षिक प्रकृया राम्ररी कार्यान्वयन नभएमा सो अनुसार उपलब्धि हासिल गर्नमा समस्या आउन सक्दछ । शिक्षकले पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता समस्याहरू आउन सक्दछन् । ती समस्या समाधान गर्न सकिएमा माध्यामिक तहका तहगत उद्देश्य, सामाजिक शिक्षाका विषयगत उद्देश्य प्राप्त तथा दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग हुनेछ । यो अध्ययन पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था, शिक्षण प्रकृया सञ्चालनमा महत्व हुन जान्छ । त्यस्तै यस अध्ययनको निष्कर्ष बाट निम्न पक्षमा पाईदा पुग्ने छ । यस अध्ययनले सामाजिक शिक्षा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई

पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र शिक्षण वीच समन्वय गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। यस अध्ययनले मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यन्वयन सँग सम्बन्धित पक्षहरू शिक्षक, विद्यार्थी, प्रधानाध्यापक, सुपरीवेक्षक, स्रोतव्यक्ति, अभिभावक समेतलाई कार्यन्वयनको अवस्था वारे जानकारी दिनुका साथै उठेका सवालहरूकामा बहस गर्ने वातावरण सिर्जना गर्दछ। पाठ्यक्रमको कार्यन्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्बन्धि विषयहरूमा समेत बहसको ढोका खोल्ने अपेक्षा गरिएकोछ। यसरी यस अध्ययनले मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यन्वयनमा देखिएका समस्याहरू समाधान गर्न शिक्षक, अभिभावक, स्रोत व्यक्ति, प्रधानाध्यापक आदिले खेल्नु पर्ने भूमिका वारे छलफल सुरु गर्ने भएकोले सम्बन्धित पक्षहरूले यसबाट लाभ लिन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। यस कारण यस अध्ययनले पाठ्यक्रम निर्माणकर्ता तथा विकास कर्तालाई नीति तथा कार्यक्रम बनाउन आवश्यक पर्ने सूचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। यस अध्ययनले पाठ्यक्रम कार्यन्वयन सम्बन्धि पछिल्ला अनुसन्धान कर्ताहरूलाई अध्ययनविधि सम्बन्धि जानकारी प्रदान गर्दछ र यो अध्ययन पुर्वसाहित्यका रुपमा रहनेछ साथै यस अध्ययनले पछिल्ला अनुसन्धान कर्ताहरूलाई थप विषयको उजागर गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्नको लागी उद्देश्यहरूको निर्धारण गरिन्छ। निर्धाति उद्देश्य अनुरूप नै अध्ययन कार्य गरिन्छ। यस अध्ययनको उद्देश्य निम्नानुसार छन्।

- क) सामाजिकअध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको अवस्था अध्ययन गर्नु।
- ख) सामाजिकअध्ययन विषयको पठन-पाठन प्रक्रियाको विश्लेषण गर्नु।
- ग) सामाजिकअध्ययन विषयकोपाठ्यक्रम कार्यन्वयनमा देखिएका समस्याहरू केलाउनु।
- घ) पाठ्यक्रम कार्यन्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउनु।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

अनुसन्धान गर्ने क्रममा हाल अनुसन्धान प्रश्न उल्लेख गर्ने परम्परा विकास भएको छ। कतिपय अनुसन्धानमा अनुसन्धाका उद्देश्य र प्रश्नलाई एकैरुपमा पनि उल्लेख गर्ने गरेको पाईन्छ। सामान्यरुपमा अनुसन्धान प्रश्नले अनुसन्धानका उद्देश्यलाई प्रश्नवाचक रुपमा उल्लेख गर्दछ। यस प्रस्तावित अध्ययनमा निम्न अनुसारका अनुसन्धान प्रश्नहरू उठान गरीएकोछ।

- क) सामाजिकअध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कसरी कार्यन्वयन भईरहेको छ ?
- ख) पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको क्रममा सरोकारवालाहरूले के कस्ता समस्याहरू सामनागरिरहेकाछन् ?

ग) शिक्षणमा कस्ता शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरिरहेका छन् ?

घ) सामग्रीहरूको निर्माण र प्रयोग के कसरी गरिरहेका छन् ?

ङ) देखिएका समास्याहरू समाधान गर्न के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

साधन र स्रोतको उपलब्धतालाई समेत ध्यानमा राखि यस अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नका लागि यसको सिमाङ्कन निम्नानुसार राखिएको छ ।

(क) यो अध्ययन भ्रपा जिल्लाकोसरस्वति उ.मा.वि. स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका २ वटा विद्यालयहरूमा सिमित रहनेछ ।

(ख) यसमा प्राधान्यापक, शिक्षक, स्रोतव्यक्ति, विद्यार्थी तथा विद्यालयसंग सम्बन्धित रहनेछ ।

(ग) यो प्रस्तावीत अध्ययन पाठ्यक्रमको उपलब्धता र प्रयोग, शैक्षणीक योजना निर्माण र कार्यान्वयन, सामाग्रीको उपलब्धता र प्रयोग, शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग, कक्षा व्यावस्थापन मूल्याङ्कनका साधन र तरीकाहरूमा सीमित रहनेछ ।

(घ) शैक्षणीक योजनाको अध्ययन गर्दा विद्यालयमा विषयगत वार्षिक शिक्षण योजनाको अभ्यास भए नभएको कुरामा मात्र यो अध्ययन केन्द्रित रहनेछ ।

(ङ) यो अध्ययन कक्षा ९ मा अध्यापन गराइने सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन अवस्थामा मात्र केन्द्रित रहनेछ ।

(च) यो अध्ययन सिमित स्रोत, साधनका बाबजुद गरिने भएकोले यसबाट प्राप्त निष्कर्ष सोही क्षेत्रमा मात्र सामान्यीकरण हुनेछ ।

१.७ शब्दावलीको अर्थ र परिभाषा

विद्यार्थी :विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रछात्राहरू

शिक्षक :विद्यालयमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरू ।

विद्यालय :कक्षा १ देखि १० सम्म पढाई हुने ठाउँ ।

कार्यान्वयन :सन्चालन प्रकृया

अध्ययन साधन :यस अध्ययनमा संलग्न भएका सम्पूर्ण साधनहरू

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अध्ययनको लागि समस्याको छनौट गरीसके पछि अनुसन्धानकर्ताले सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन गरी आफ्नो अनुसन्धान नयाँ हो होइन, अनुसन्धान ढाँचा उपयुक्त छ, छैन सुनिश्चित गरेर मात्र अध्ययन कार्य अधि वढाउनु पर्ने हुन्छ । सामान्यतया शैक्षिक अनुसन्धानमा उपयोगी हुने साहित्यहरूमा जर्नल, अनुसन्धान रिपोर्ट, सरकारी प्रकाशन,

पुस्तक, पत्रपत्रिका, इन्टरनेट प्रकाशन, तथ्याङ्क वैङ्क (Database), थिसिस, इनसाईक्लोपेडिया, ए्याण्डवुक, इयरबुक इत्यादि पर्दछन् । यस अनुसन्धान प्रस्तावनामा पुनरावलोकन गरीएका सैद्धान्तिक, विषयगत र अध्ययनसँग सम्बन्धित साहित्यहरूलाई क्रमशः निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएकोछ ।

२.१ सम्बन्धित अध्ययनको पुनरावलोकन

सामाजिक शिक्षाको उद्देश्य अनुरूप विद्यालय तहमा शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग, शिक्षण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन जस्ता कुरामा शिक्षकको के कस्तो भूमिका हुन्छ सो वारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरीएका छन् । अमेरिकाको शिक्षा आयोग (१९३८) का अनुसार सामाजिक अध्ययनमा मानव समाजको संगठन विकास तथा मानिसलाई एक सामाजिक प्राणीको रूपमा अध्ययन गरीन्छ । सामाजिक अध्ययन त्यो अध्ययन हो, जसले मानव जीवनका रहन सहनको तरीका त्यसको मूलभुत आवश्यकता र तरीका अनी संस्थाहरू जसको निर्माण आफैले गर्दछन् भन्ने सम्बन्धि अध्ययन गरीन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६५) ।

आचार्य, (२००४), ले माध्यामिक तहको सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा शैक्षिक सामाग्रीको उपलब्धता र प्रयोगको अवस्था सम्बन्धित बाँके जिल्लाको २४ वटा सामाजिक विद्यालयमा गरीएको अध्ययनमा सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा शैक्षिक सामाग्रीको उपलब्धताको अवस्था, मूल्याङ्कन सामाग्रीको प्रयोग हुन नसक्नाको कारणहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यले अध्ययन गरीएको थियो । यस अध्ययनमा विद्यालयका प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन र छलफलका आधारमा आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरीएको थियो । यस अध्ययनमा सभै ढाँचामा अध्ययन गरीएको थियो । त्यस्तै पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक शिक्षक निर्देशिकालाई मुख्य शैक्षिक सामाग्री मानी तीनको प्रयोग गरीएको छ की छैन भनी अध्ययन गरीएको थियो । यसको प्राप्तमा शिक्षक निर्देशिका अनुसार अध्यापन गराउने, शिक्षण सामाग्रीको अभाव, सामाग्री खरीदको लागि बजारको अभाव, सामाजिक शिक्षालाई सामान्य र सरल विषयको रूपमा लिइएको, तालीम प्राप्त शिक्षकको

अभाव, शिक्षकलाई दैनिक कक्षा पनि बढिरहेको आदि समस्या उल्लेख गरीएको छ । के यस्ता समस्याहरु अरु जिल्लामा पनि छन् ? या अरु जिल्लाका समस्याहरु यी भन्दा भिन्न छन् ? यी प्रश्नहरुमा अध्ययनको आवश्यकता देखिन्छ ।

ढकाल, (२०५७), ले कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षकले प्रयोग गरेका शिक्षण विधिहरु शीर्षक अध्ययनमा तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकले प्रयोग गरेका शिक्षण विधिहरुमा फरक छ की छैन भन्ने उद्देश्य राखी गरीएको अध्ययनमा प्रश्नावली, दस्तावेज अध्ययन र अन्तर्वार्ता प्रयोग गरी तथ्यांक संकलन गरीएको थियो । वर्णनात्मक र सर्भे ढाँचामा गरीएको अध्ययनको मुख्य प्राप्तमा शिक्षकले शिक्षक निर्देशिका प्रयोग नगरेको, विषयवस्तु अनुसार शिक्षण विधि छनौट गर्न नसकेको, तालिम प्राप्त भन्दा अप्राप्त शिक्षकले प्रभावकारी तरीकाले शिक्षण गरेको

आदि थिए । तर यस अध्ययनमा पाठ्यक्रम अनुसार शिक्षण गरे नगरेको सम्वन्धमा उल्लेख गरीएको छैन । त्यसैले यस अध्ययनले पनि सामाजिक शिक्षा विषयको कार्यान्वयन सँग सम्वन्धित सबै पक्षमा गहिरीएर अध्ययन नगरेको देखिन्छ ।

श्रेष्ठ, (२०६४), ले नेपालमा पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रारम्भीक तह देखि उच्च तह सम्मको अध्ययन नामक पुस्तकमा माध्यामिक तहको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरु निम्न रुपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । शिक्षकको योग्यता, तालीम अप्राप्त शिक्षक, पुर्नताजकीय तालीमको अभाव, उद्देश्य तथा विषयवस्तु विच मेल नहुनु, आन्तरीक मूल्याङ्कनको व्यवस्था नहुनु, समयमा पाठ्यक्रम उपलब्ध नहुनु, पाठ्य सामाग्रीको अभाव, शैक्षिक सामाग्रीको अभाव, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि प्रति शिक्षकको सकारात्मक धारणाको अभाव, पाठ्यक्रम अनुसार पाठ्यपुस्तक नहुनु, विद्यार्थी चाप, धेरै विद्यार्थी अनुतिर्ण हुनु, निरीक्षण तथा अनुगमनको अभाव, कक्षा सञ्चालन हुने दिन कम हुनु आदि रहेका छन् । यसमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्वन्धि दिएको सुझावहरुमा शिक्षकको न्युनतम योग्यता वृद्धि, तालीमको व्यवस्था, पाठ्यक्रम सामाग्रीको उपलब्धता तथा पाठ्यक्रम परीचयात्मक कार्यक्रमको व्यवस्था, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्वन्धि अनुगमन, पाठ्यपुस्तकमा परीमार्जन, उपयुक्त विद्यार्थी संख्या, आन्तरीक मूल्याङ्कनको व्यवस्था तथा उपयुक्त पाठ्यक्रम मुल्याङ्कन सम्वन्धि अध्ययन आदि रहेका छन् । यस पुस्तकले जे जस्ता

समस्याहरु उल्लेख गरेको छ, ती समस्याहरु अबै पनि कायम छन् या छैनन् । के यहाँ उल्लेख गरे भन्दा फरक किसिमका विद्यालयमा फरक किसिमका समस्या हुन सक्दैनन् त ?

भण्डारी (२०६५), ले निशुल्क प्राथमिक शिक्षा कार्यन्वयनको अवस्था शीर्षकमा अनुसन्धान गर्दा त्यो अनुसन्धानको उद्देश्य प्राथमिक शिक्षा कार्यन्वयनको अवस्था पहिचान गर्नु र कार्यन्वयनमा आईपरेका समस्या पत्ता लगाउनु रहेको थियो । यस अध्ययनमा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन जस्ता साधनहरुको प्रयोग गरी तथ्यांक संकलन गरीएको थियो । गुणात्मक विधिबाट गरीएको अनुसन्धानको मुख्य प्राप्तिमा विद्यालयमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, भौतिक समस्या रहेको, पाठ्यक्रम भएर पनि त्यसलाई कमै मात्र प्रयोग गरेको र पाठ्यपुस्तकलाई मात्र सर्वेसर्वा ठानी प्रयोग गर्ने गरेको, शिक्षकको अयोग्यता र निरीक्षणमा समस्या रहेको उल्लेख गरीएको छ । यस अध्ययनमा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा कक्षा अवलोकनबाट तथ्याङ्क संकलन गरेको देखिन्छ । यी तरीकाहरु कासाथै FGD समेतको प्रयोग गर्दा फरक किसिमका प्राप्तिहरु पनि आउछन् की ?

रेग्मी (२०६७), ले माध्यामिक तहमा सामाजिक शिक्षा शिक्षण र सिकाईको अवस्था शीर्षकमा गरीएको अध्ययनमा माध्यामिक तहमा सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य राखी गरीएको अध्ययनमा अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन र लक्षित समूह छलफलबाट सूचना संकलन गरी, गुणात्मक र परिणात्मक रूपमा सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गरीएको थियो । यस अध्ययनको मुख्य प्राप्तिमा शिक्षकमा पुर्व तयारीको कमी, शैक्षिक सामग्रीको अभाव, शिक्षकले पाठ्योजना नवनाएको, पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग नगरेको र पाठ्यपुस्तकमा मात्र जोड दिएको पाईएको थियो । यस अध्ययनका प्राप्तिहरु व्यावहारिक भन्दा बढि प्राविधिक देखिन्छन् । शिक्षकहरुको अनुभव, विचार र उनिहरुले भोगिरहेका वास्तविक समस्याको गहिराई सम्म यो अध्ययन पुग्न सकेको देखिदैन । त्यसैले पाठ्यक्रम कार्यन्वयनका मुल व्यक्तिहरु (शिक्षक, विद्यार्थी) का प्रत्यक्ष अनुभव र बुझाईमा आधारित अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ ।

ऐर (२०६८), ले माध्यामिक तहमा सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको अवस्था शीर्षक अध्ययनमा त्यस तहमा पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको अवस्था पत्ता लगाउनु र कार्यन्वयनका समस्याहरु पत्ता लगाउने उद्देश्यले अध्ययन गरीएको थियो । प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन जस्ता साधनहरुको प्रयोग गरी सूचनाहरुको संकलन गरी गुणात्मक र व्याख्यात्मक विधिबाट सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गरीएको थियो । यस अध्ययनको मुख्य प्राप्तिमा शिक्षकले विद्यार्थी केन्द्रित भन्दा शिक्षक केन्द्रित विधिमा बढी जोड दिएको, वर्षभरीमा पाठ्यक्रममा उल्लेखित विषयवस्तु अध्यापन गरेर नसकेको, शैक्षिक सामग्रीको अभाव रहेको, क्षेत्र भ्रमण, नोटलेखन,

छलफल जस्ता विधिको कम प्रयोग गरीएको उल्लेख छ । तर यस अध्ययनमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेका समस्या समाधानका उपायाहरु भने उल्लेख गरिएको छैन । यस अध्ययनको सरोकार केवल पठनपाठनसँग मात्र देखिन्छ । कक्षा अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था हेरीएको छ । सरोकारवालाले पाठ्यक्रमलाई कसरी बुझेकाछन् ? पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका सबलपक्षहरु के के छन् ? उनिहरुका वास्तविक अनुभव के छन् ? जस्ता विषयहरुमा यो अध्ययन गहीरीन सकेको देखिदैन । यस प्रकार माथि उल्लेखित अध्ययनहरुमा माध्यामिक, निम्नमाध्यामिक र प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धि अध्ययन गरीएको तर ती तहका प्रत्येक विषयहरुको पाठ्यक्रम सम्बन्धि विस्तृत रूपमा अध्ययन नगरीएको पाइएको छ । यी अध्ययनहरु सभै, वर्णनात्मक र गुणात्मक विधिबाट मात्र अध्ययन गरीएको पाइएको छ ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि अनुसन्धानमा सम्बन्धित हुने अवधारणा निस्चीत सैद्धान्तिक जगमा विकास भएको हुन्छ । तसर्थ, अनुसन्धानमा प्रयुक्त हुने अवधारणालाई व्याख्या निस्चीत सिद्धान्तको आधारमा गर्नुपर्दछ । सैद्धान्तिक अवधारणाले अनुसन्धानका अवधारणालाई व्याख्या गर्ने र त्यसको आधारमा अनुसन्धान ढाँचा तयार गर्न आधार प्रदान गर्नाको साथै अनुसन्धानको सैद्धान्तिक पहिचानको जानकारी गर्दछ । तसर्थ कुनै पनि अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न त्यससँग सम्बन्धित अवधारणालाई कुनै सिद्धान्तका आधारमा व्याख्या गर्नुपर्दछ ।

मानवको उत्पत्ति तथा विकास क्रमसँगै दुङ्गे युगबाट मानव आजको युगसम्म आईपुग्दा उसले विभिन्न अवस्थाहरु पार गरेको स्थिति छ । जसले समय परिवर्तन सँगै आफ्नै समाजको संरचनामा परिवर्तन ल्यायो । जसपश्चात् समाजशास्त्रको विकास गयो र यसले सामाजिक सम्बन्धको अध्ययनलाई जोड दियो । मानवका सामाजिक मूल्य मान्यता र परम्परामा देखिएका विचलन र समायोजनका क्रममा देखिएका समस्या अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न दर्शनको आवश्यकता महसुस गरियो । जसको विकासमा अगस्ट कोम्टे, हर्वटस्पेन्स, मेक्स वेबर, ईमाईल दुर्खिम तथा कार्लमाक्सको योगदान महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

यो अध्ययन समाजशास्त्र (Emil Durkheim, 1885-1917) को सामाजिक वर्ग शैक्षिक सिद्धान्तलाई आधार बनाएको छ । उनका अनुसार-“सामाजिक वर्गको शिक्षामा पर्ने प्रभावबारे धारणा व्यक्त गरेका छन् । शिक्षा एक सामाजिक वस्तु हो । शिक्षाले सामाजिकीकरणमा सहयोग पुऱ्याउँछ

। शिक्षा पूर्णतया सामाजिक प्रक्रिया हो । शिक्षा समाजको रुचि, माग, आर्दश, मूल्य मान्यता रीतिरिवाज, धर्म संस्कृति र संस्कारसँगै अगाडी बढ्छ ।”

Auguste Comte समाजशास्त्रका पीता जुन फ्रान्सका सामाजिक चिन्तक थिए । उनका अनुसार- “समाज नै समाजशास्त्रको विषयवस्तु हो । यस विषयले सामाजिक संरचना र सामाजिक कार्यप्रतिको प्रक्रिया तथा नियमका बारेमा अध्ययन गर्दछ ।”

Herbert Spencer बेलायती सिद्धान्तकार तथा सामाजिक विश्लेषक हुन् । उनले डार्विनको उपविकासवादी अवधारणा अनुरूप सामाजिक उपविकासको सिद्धान्तलाई विकास गरे । उनका अनुसार-

“जसरी जीव विकासका क्रममा शरीरका अङ्गहरू बीच विभेदीकरण र अन्तरसम्बन्धको विकास हुन्छ । त्यसरी नै प्राचिन सरल, समाज जटिल समाजमा रूपान्तरण हुँदा नयाँ नयाँ एकाईहरूको गठन हुँदै जान्छ र तिनीहरू विच व्यापक श्रम विभाजनका आधारमा अन्तरसम्बन्ध पनि बढेको हुन्छ ।”

Learner Centered Ideology का विचारकहरू पाठ्यक्रममा समाजका आवश्यकता तथा विधागत ज्ञानलाई जोड दिइनु भन्दा पनि व्यक्तिगत रूपमा विद्यार्थीहरूका आवश्यकता तथा चाहनाहरूलाई जोड दिनु पर्ने तर्क गर्दछन् । विद्यार्थी र बालकलाई यस Ideology ले पाठ्यक्रमको विषयवस्तुको प्रमुख स्रोतको रूपमा मान्दछ । शिक्षा प्रणाली वा समग्र पाठ्यक्रम विकास क्रममा सिकारुको व्यापक अध्ययन र विश्लेषण गर्नु पर्ने तर्क यस Ideology को रहेको छ । विद्यार्थीको शारीरिक वौद्धिक तथा सामाजिक वातावरणसँगको अन्तरक्रियाले विद्यार्थीहरू आफै अर्थ निर्माण गर्ने र स्वप्रयत्नद्वारा सिकाइ गर्न सक्ने तर्क यस Ideologyको रहेको छ । तसर्थ यस Ideology ले सिकाईलाई विद्यार्थी र उसको वातावरण बिच हुने अन्तरक्रियाको परिणाम मान्दछ । पाठ्यक्रमिय अभ्यासमा Learner Center Ideologyको उत्पत्ति प्रगतिवादी शिक्षाकर्मी John Dewy (1915) द्वारा प्रतिपादित The ideal school को अवधारणाबाट हुन पुगेको हो । यस Ideology का अनुसार- “शिक्षाको लक्ष्य विद्यार्थी, शिक्षक तथा शिक्षा प्रणाली भित्र समावेश हुने अन्य व्यक्तिहरूमा उत्प्रेरणा जागृत गराउनु र उनीहरूको वातावरणीय विकास गराउनु हो ।”

सामाजिक अध्ययनका विषयवस्तु समाजमा चलिआएका संस्कृति, परम्परा, विश्व परिवेशमा भएका परिवर्तनहरू नै हुन् । समाजका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक सिद्धान्तमा आधारित भएर सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम निर्माण गरिन्छ । पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन प्रक्रिया अन्तर्गत विभिन्न किसिमका कार्यहरू समावेश रहेका हुन्छन् । यी सम्पूर्ण कार्यलाई विद्यार्थीले पाठ्यक्रमद्वारा तोकिएका अवधि भित्र शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन अन्तर्गत शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, समय र स्रोत साधनहरूको उचित परिचालन, विद्यार्थी मूल्याङ्कन रणनीति आदि जस्ता कार्यहरू समावेश हुन्छन् । पाठ्यक्रम विकासको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थी, समाज, विद्यालय र विशेष गरी व्यक्तिगत विद्यार्थीहरूका लागि लक्ष्य र उद्देश्यहरूको प्राप्तिका समक्ष बनाउनु हो । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई पाठ्यक्रम विकासको एउटा आवश्यक पक्ष मानिन्छ । पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन मार्फत नै विद्यार्थीमा व्यवहारको परिवर्तन गराई सक्षम नागरिक बनाउन सकिन्छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

विभिन्न अनुसन्धानकर्ताहरूले सामाजिक विषयमा अध्ययनहरू गरेपनि उल्लेखित धेरैजसो अध्ययनले समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको आधारमा अध्ययन गरीएको छ । मा.वि. को सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम र समग्र प्राथमीक देखि माध्यामीक तह सम्म कार्यान्वयनको प्रक्रियामा खासै अन्तर पाईदैन । माध्यामिक तहको सामाजिक विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धि अध्ययनलाई नियाल्दा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका तत्वहरू तथा संरचनाको क्रियाशिलता र सक्रियतालाई फरक फरक रूपमा अध्ययन नगरी सम्पूर्णतामा मात्र अध्ययन गरीएको देखिन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका तत्वहरूको संरचनात्मक क्रियाशिलता, शिक्षकका शिक्षणका सहजता र सरलताका अनुभव, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन नमूना अनुसार उत्तर आधुनिकता वादि दृष्टिकोणबाट सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था सम्बन्धि अध्ययन गर्नु आवस्यक देखिन्छ । पुर्व अध्ययनले पूरा गर्न नसकेका कतिपय समस्यालाई यस अध्ययनले पूर्णता दिन सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययनविधि

अध्ययनविधिले अनुसन्धानकार्यलाई मार्गदर्शन गर्दछ। जुन तरीकावाट अनुसन्धानकार्यलाई सम्पन्न गरीन्छ वा तथ्याङ्कलाई संकलन, विश्लेषण र व्याख्यागरी निष्कर्षमा पुगीन्छ त्यसलाई नै अध्ययन विधिमा उल्लेख गरीन्छ। प्रस्तावित उद्देश्य प्राप्तिको लागि के कस्ता साधन स्रोत र प्रविधिको प्रयोग गर्ने, अध्ययनगर्ने क्रममा नमुनाको आकार कति राख्ने, सूचना संकलनका साधनहरूलाई कसरी प्रमाणीकरण गर्ने, कुन तरिका तथा प्रक्रियाको प्रयोग गरी सूचना प्राप्त गर्ने भन्ने जस्ता कुराहरूको निस्चीत आधार तयार गरीएको योजना नै अध्ययनविधि हो। यस प्रस्तावित अध्ययनका सम्पूर्णविधि तथा प्रक्रियाहरू गुणात्मक विधिमा आधारीत रहेका छन्।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान ढाँचा अनुसन्धान कार्यको पूर्वढाँचा हो। अनुसन्धान कार्यलाई निस्चीत समय र खर्चमा सम्पन्न गर्न अनुसन्धान ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ। अनुसन्धान ढाँचा अनुसन्धान गरीने विषयको प्रकृती, अध्ययनको उद्देश्य, अनुसन्धानको किसिम जस्ता विभिन्न पक्षमा निर्भर गर्दछ। यो प्रस्तावित अनुसन्धान पूर्णतया गुणात्मक विधिमा आधारीत हुनेछ। गुणात्मक अनुसन्धानमा प्राकृतिक सूचनाहरू संकलन गर्न, सहभागीहरूका अनुभव र बुझाइहरू प्राप्त गर्न लचिलो अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिन्छ। यस अनुसन्धानमा शिक्षक, विद्यार्थि, तथा विद्यालयको भूमिकाबारे व्याख्या गरिनेछ। यस अध्ययनको लागि चाहिने नमुना, छनौट, अध्ययन र साधनहरूको वैज्ञानिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू उल्लेख गरिएकोछ।

३.२ जनसंख्या

भापा जिल्लाको सरस्वति उ.मा.वि. स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका २ वटा विद्यालयहरू श्री सरस्वति उ.मा.वि. र सिंहदेवी उ.मा.वि. दमक भापाका प्र.अ., शिक्षक, स्रोतव्यक्ति, तथा विद्यार्थीलाई जनसंख्याका रूपमा छनौट गरीएकोछ।

३.३ नमुनाको आकार

यो अध्ययन गुणात्मक भएकोले प्रतिनिधिमूलक नमूना छनौट गर्ने आवश्यकता देखिएन। धेरैवटा विद्यालयहरू छनौट गर्दा गहिराईपूर्वक अध्ययन गर्न नसकिने, सूचनाहरूलाई व्यवस्थित गर्न कठिनाई हुने आदि जस्ताकुराहरूलाई दृष्टिगत गरी अध्ययनकालागि श्री सरस्वति उ.मा.वि. र सिंहदेवी

उ.मा.वि. दमकका प्र.अ., विषयशिक्षक तथा दुबै विद्यालयका कक्षा ९ र १० मा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरु साथै स्रोतव्यक्ति लाई सुचनादाता/सहभागीको रूपमा छनौट गरिएको छ ।

३.४ नमुना छनौट विधि

तथ्याङ्क कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन उद्देश्यमुलक तथा सम्भावनायुक्त छनौट (Random Sampling)विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ नमुना छनौटको आधार

नमुनाको रूपमा भापा जिल्लाको सरस्वति उ.मा.वि. स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका २ वटा विद्यालयहरु श्री सरस्वति उ.मा.वि. र सिंहदेवी उ.मा.वि. दमकलाई छनौट गरि त्यस अन्तर्गत रहेका व्यक्तिहरुमा उद्देश्यपूर्ण नमुना छनौट गर्दा अध्ययनका उद्देश्यपूर्ण तथ्याङ्क प्राप्त हुनेगरि अवलोकन गर्नुका साथै नमुना विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी तथा स्रोतव्यक्तिसँग प्रश्नावलि मार्फत र अध्ययन क्षेत्रको क्षेत्रको सरोकारवालाहरु विच समुहिक छलफल, अन्तरवार्ता र अन्तरक्रिया गरि आवश्यक तथ्य एवम् जानकारी हासिल गरिएकोछ ।

३.६ अनुसन्धानका साधनहरु

कुनै पनि अध्ययन कार्यमा आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलनको लागि विभिन्न साधनहरुको आवश्यकता पर्दछ । तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु अध्ययनको विषय र उद्देश्य अनुसार फरक फरक हुन्छन् । यो अध्ययन एक गुणात्मक अध्ययन हुने भएकोले यसमा गुणात्मक अध्ययनका साधनहरुवाट तथ्याङ्क संकलन गरीनेछ । तथा चरहरुमाथि कुनै प्रकारको प्रयोग वा परिक्षण नगरीने हुनाले गुणात्मक अनुसन्धाकालागि अवलोकन तथा अन्तर्वार्ता नै सबभन्दा उपयोगी साधनहरु हुन । यसवाहेक गुणात्मक अनुसन्धानमा लक्षित समूह छलफल (FGD) र दस्तावेज अध्ययन (Document Analysis)लाई पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो प्रस्तावीत अनुसन्धान पूर्णतया गुणात्मक विधिमा आधारित हुनेभएकोले निम्नानुसारका सूचना संकलनका साधनहरु निर्माण तथा प्रयोग गरीएकोछ ।

सहभागीतामूलक अवलोकन गुणात्मक अनुसन्धानको एक प्रभावकारी र महत्वपूर्णविधि मानिन्छ । यस अध्ययनका लागि तयार गरीएको प्रस्तावीत अवलोकन फारमलाई अनुसूची १ र ५ मा उल्लेख गरिएकोछ । अन्तर्वार्ता प्रश्नोत्तरको प्रत्यक्ष प्रकृया हो, जसद्वारा अन्तर्वार्ता लिने व्यक्तिले सहभागीवाट प्रत्यक्ष जानकारी प्राप्त गर्दछ । यसप्रस्तावित अध्ययनमा सहभागीहरु प्र.अ. र विषयशिक्षक सामु प्रयोग गरीने प्रस्तावीत अन्तर्वार्ता निर्देशिकालाई अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरीएकोछ । यस प्रस्तावित अध्ययनमा तोकिएका विद्यालयका प्र.अ.सँग समन्वयगरी आवश्यक गहनसूचना संकलन गर्न विद्यालयका अभिलेख तथा विद्यालयमा उपलब्ध अन्य दस्तावेजहरुको

अध्ययन गरीने योजना गरीएकोछ । लक्षित समूह छलफल गुणात्मक अनुसन्धानमा तथ्याङ्क संकलन गर्ने एक प्रमुख विधि हो । साधारण तथा एकल अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त गर्न कठिन हुने जानकारीहरूलाई लक्षित समूह छलफलद्वारा प्राप्त गर्ने कोशिस गरीन्छ, भने कहिलेकाही समूहगत अवधारणाको लेखाजोखा गर्न पनि लक्षितसमूह छलफल प्रयोग गरीन्छ । यस अध्ययनकालागि योजना गरीएको लक्षित समूह छलफल निर्देशिकालाई अनुसूची ३ मा उल्लेख गरीएकोछ ।

३.७ साधनको वैधता

यस अध्ययनको लागि सर्वप्रथम पुराना अध्ययन प्रतिवेदनहरू, पुस्तक र विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूका पूर्व साहित्य र विधिसास्त्रीय साहित्यहरूको गहन अध्ययन गरी प्राप्त जानकारी र अनुसन्धानकर्ताको बुझाईका आधारमा माथि उल्लेखित साधनहरूको ड्राफ्ट तयार गरीनेछ । यसरी ड्राफ्टको रूपमा तयार गरीएका साधनहरूको वैधता निर्धारण गर्न सहपाठिहरूसँग छलफल गरी पुन परिमार्जन र सुधार गरीनेछ । त्यसपछि ती साधनहरूलाई शोध निरीक्षकको परामर्श अनुसार पुन सुधार र परिमार्जन गरीनेछ । माथि उल्लेखित प्रक्रिया अनुसार तयार गरीएका साधनहरूलाई सम्बन्धित क्षेत्रमा सूचनादाताहरू माथि पूर्व परीक्षण गरी वैधताको निर्धारण गरी अन्तिमरूप प्रदान गरीएकोछ ।

३.८ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

प्रस्तावित अध्ययनको लागि निम्नानुसार प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरीएकोछ ।

(क) प्राथमिक स्रोत :-कक्षा अवलोकन, अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, प्रश्नावलिललाई प्राथमिक तथ्याङ्कहरू संकलन गर्ने स्रोतको रूपमा छनौट गर्ने योजना गरीएको छ ।

(ख) द्वितीय स्रोत :-द्वितीय तथ्याङ्क भनेका अनुसन्धानकर्ता आफैले प्रत्यक्ष रूपमा संकलन नगरी अन्य कसैले संकलन गरेका वा प्रयोग गरेका तथ्याङ्कहरू हुन । यस प्रस्तावित अध्ययनमा तोकिएका विद्यालयका प्र.अ.सँग समन्वयगरी आवश्यक गहनसूचना संकलन गर्न विद्यालयका अभिलेख तथा विद्यालयमा उपलब्ध अन्य दस्तावेजहरूमा उपलब्ध जानकारीहरूलाई द्वितीय सूचनाको रूपमा प्रयोग गरीएकोछ ।

३.९ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया

गुणात्मक अनुसन्धानमा परीमाणात्मक अनुसन्धानमा जस्तो संख्यात्मक तथ्याङ्क प्राप्त नभई शाब्दिक तथ्याङ्कहरू प्राप्त हुन्छन् । यस्तो तथ्याङ्क फिल्ड नोट, दस्तावेज अध्ययन, अन्तर्वार्ताको शाब्दिक रूपान्तरण (Transcription) ईत्यादि रूपमा हुन्छन् तथ्याङ्कलाई छोट्ट्याएर संगठित गर्ने,

एकीकृत गर्ने, महत्वपूर्ण ढाँचा तथा सिद्धान्तको खोजी गरी नयाँ जानकारीको व्याख्या गर्ने कार्य गरीन्छ, जसलाई तथ्याङ्क विश्लेषण भनिन्छ । तथ्याङ्कको वृहत स्वरूपले गर्दा गुणात्मक तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न सर्वमान्य नियमवन्त सकेको छैन । सूचनाको स्वरूप र अनुसन्धान प्रश्नमा आधारीत भई शीर्षक तथा उपशीर्षकको पहिचान गरीयो । त्यसपछि आफ्नो बुझाई अनुसार व्याख्या गर्दै सहभागीका भनाई समेत उधरीद गरीएकोछ । अनुसन्धान प्रश्न अनुसार निष्कर्ष निकालिएकोछ । यसका साथै विभागको नमूना अनुसार र निर्देशकको परामर्श अनुसार सूचनाको प्रस्तुतीकरण गरीएकोछ । र विभागको मान्य ढाँचा अनुसार प्रतिवेदन तयार गरी प्रस्तुतीकरण गरीएकोछ । तथ्याङ्क विश्लेषणको अन्तिम चरणमा प्राप्त नयाँ सम्बन्धको विवेचना र व्याख्या गरीएकोछ । यस कार्यमा अनुसन्धाकर्ताले साहित्यको पुनरावलोकनबाट प्राप्त तथ्यहरु वा आफूले आधारको रूपमा लिएका सिद्धान्तहरुको मद्दत लिइ निष्कर्ष निकालिएकोछ । तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण कार्यमा आफूले प्राप्त गरेका अनुभूती (Reflection) लाई पनि यसकार्यमा समावेश गरीएकोछ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

कुनै पनि अनुसन्धानमा आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचना संकलन गरिसकेपछि ती संकलित तथ्याङ्कलाई व्यवस्थित रूपमा राखेर विश्लेषण र व्याख्या गर्नुपर्दछ। यस अध्ययनमा मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अध्ययन गर्न अंसरचित अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल, दस्तावेज अध्ययन जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो। यस अध्ययनको क्रममा दमक नगरपालिकामा रहेको श्री सरस्वति उच्च मा.वि.स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत श्री सरस्वति उ.मा.वि. र श्री सिंहदेवि उ.मा.वि.दमकवाट आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू संकलन गरीएको थियो। माथि उल्लेखित साधन, अध्ययनक्षेत्र र सहभागिवाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई गुणात्मक विधिवाट निम्न शीर्षकमा रहेर विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ।

४.१ मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको स्वरूप

वर्तमान समयमा प्राथमिक तहदेखि माध्यामिक तहसम्म सामाजिक शिक्षा अनिवार्य विषयको रूपमा अध्यापन गराउदै आइएको छ। यस विषयको पाठ्यक्रम विभिन्न सामाजिक विज्ञानका विषयवस्तुहरू समेटेर तयार पारिएको छ। मा.वि. को सामाजिक शिक्षा पाठ्यक्रमको अवलोकन गर्दा तहगत उद्देश्य, विशिष्ट उद्देश्य, पाठ्यभार र अंक विभाजन र मूल्याङ्कन प्रकृया सम्बन्धी कुराहरू समावेश भएको देखिन्छ। सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमले बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको सामाजिक र भैतिक वातावरणसँग सम्बद्ध विषयवस्तु प्रतिको ज्ञान, सीप, र अभिवृत्तिमा विकास गराई एउटा उत्पादनमुखी र सक्रिय नागरिकको रूपमा विकास गराउने विषयगत उद्देश्य राखेको छ। सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम सामाजिक समस्या केन्द्रित पाठ्यक्रम ढाँचा भएकोले यो यो मानव जिवनका व्यक्तिगत एवं सामाजिक समस्यालाई ध्यान दिएको छ। यस्तो पाठ्यक्रम संरचना सामाजिक समस्याको प्रकृतिमा भर पर्दछ। सामाजिक समस्याम केन्द्रित रहेर यस्तो पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ। सामाजिक शिक्षा पाठ्यक्रम सामाजिक समस्याहरू, सामाजिक पुनरसंचना, मानवअधिकार, शान्ति, वातावरण जस्ता विषयलाई समेटेर तयार गरेको देखिन्छ। यो पाठ्यक्रमले हाम्रा सामाजिक समस्याहरू समाधानमा कति सहयोग गरेको छ र गर्ने हो यो आम बहसको विषय बन्न सक्दछ। मा.वि.तहको सामाजिक शिक्षा पाठ्यक्रमका २० वटा साधारण उद्देश्य र २९ वटा विशिष्ट उद्देश्यहरू रहेका छन् (जसलाई क्रमशः अनुसूची ६ र ७ मा प्रस्तुत गरीएकोछ)। उक्त पाठ्यक्रममा समावेश एकाई शीर्षक, शिक्षणविधि, सामाग्री र विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं ४.१ : मा.वि.तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको स्वरूप

क्र.स.	पढाइ हुने विषयवस्तु	शिक्षक निर्देशिका विधि	सामाग्रीहरू	मूल्याङ्कन प्रक्रिया
१.	हामी, हाम्रो समुदाय र राष्ट्र	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, क्षेत्र भ्रमण, अनुभव लेखन	नेपालको भौगोलिक नक्सा, नेपालमा सञ्चालित योजनाको चार्ट ।	विकास क्षेत्रको तुलनात्मक अध्ययन, सञ्चालित योजना/लामो तथा छोटो उत्तर आउने प्रश्नहरू : ज्ञानवोध १ प्रयोगात्मक १ समालोचनात्मक १
२.	हाम्रा विकासका पूर्वाधारहरू	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, क्षेत्र भ्रमण, अनुभव लेखन, नोट टिपोट	विकासका पूर्वाधारहरू लेखिएको पोष्टर/चित्रहरू ।	ज्ञानवोध सम्बन्धी १ प्रयोगात्मक सम्बन्धी १
३.	हाम्रो परम्परा सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय विभूतिहरूको चित्रहरू, विभिन्न कला सम्बन्धि साधनहरू ।	समालोचनात्मक चिन्तन तथा सिर्जनात्मक सिप १, अभिवृत्ति तथा मूल्य १
४.	सामाजिक समस्या र समाधान	व्याख्यान, छलफल, प्रदर्शन, क्षेत्र भ्रमण, अनुभव लेखन	सामाजिक समस्या तथा समाधानका उपाय बारेमा उल्लेखित पोष्टर, पम्प्लेट आदि ।	ज्ञानवोध १, समालोचनात्मक १, अभिवृत्ति १
५.	नागरिक चेतना	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन,	संविधानमा उल्लेखित मौलिक	ज्ञानवोध १, प्रयोगात्मक १,

		क्षेत्र भ्रमण,	हक, सुशासन सम्बन्धी लेखहरू	अभिवृत्ति १
६.	हाम्रो पृथ्वी	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, क्षेत्र भ्रमण,	ग्लोब, विश्वको नक्सा, नेपालको नक्सा	ज्ञानवोध १, प्रयोगात्मक १, सिर्जनात्मक १
७.	हाम्रो विगत	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर,	ऐतिहासिक घटनाको विवरण	ज्ञानवोध १, प्रयोगात्मक १, मूल्य/अभिवृत्ति १
८.	आर्थिक क्रियाकलाप	प्रदर्शनी	उद्योगधन्दा सञ्चालित चित्रहरू, पोस्टरहरू	ज्ञानवोध १, सिर्जनात्मक १,
९	अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध शान्ति र सहयोग	अनुभव लेखन तथा प्रतिवेदन	सार्क राष्ट्रहरूको नक्सा, विश्व परिवेश संगको सम्बन्धमा उल्लेखित पोस्टरहरू	ज्ञानवोध १, सिर्जनात्मक १,

स्रोत : माध्यामिक तह सामाजिक शिक्षा शिक्षण निर्देशिका र माध्यामिक शिक्षा पाठ्यक्रम भाग १
नोट:- तालिकाको अन्तिममा दिएको अंकले सम्बन्धित विषयवस्तुबाट अन्तिम परीक्षामा सोधिने
प्रश्नको संख्यालाई जनाउँछ ।

माथि उल्लेखित सामाजिक शिक्षा विषयका विषयवस्तुलाई वार्षिक १५० घण्टी पठनपाठन
गराउनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसका लागि ४५ मिनेटको १ घण्टी हुने, वार्षिक २२० दिन
विद्यालय खुल्ने, पाठ्यक्रमको पठनपाठनको लागि वार्षिक ९५२ घण्टा र मूल्याङ्कनका लागि १०४
घण्टा गरी जम्मा १०५७ घण्टा वार्षिक पाठ्यक्रम निर्धारण गरिएको छ । साथै उक्त पाठ्यक्रममा
विद्यार्थी उपलब्धी मूल्याङ्कनको लागि निरन्तर/निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई
अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२ सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम अरु विषयको पाठ्यक्रम जस्तै आफ्ना उद्देश्य पुरा गर्न
विद्यालयमा कार्यान्वयन गरिन्छ । यो कार्यान्वयनको अवस्था विद्यालयको आफ्नो स्थानीय परिवेश,

स्रोत साधनको उपलब्धता, कार्यान्वयनमा समलग्न जनशक्तिको दक्षता, क्षमता र अनुभवका आधारमा फरक फरक हुन सक्दछ । यस अध्ययनमा मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अध्ययन गर्न अंसरचित अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल, दस्तावेज अध्ययन जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यसक्रममा दमक नगरपालिकामा रहेको श्री सरस्वती उ.मा.वि.स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका श्री सरस्वति उ.मा.वि. र सिंहदेवी उ.मा.वि. दमकलाई छनौट गरि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यस अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् अध्ययन क्षेत्रमा गई संकलन गरिएका प्रत्यक्ष तथ्याङ्कहरूलाई अध्ययनको क्रममा आधारको रूपमा लिएका सिद्धान्तहरू, अवधारणात्मक संरचना, अनुसन्धान प्रश्न र अनुसन्धानका उद्देश्यमा आधारित भएर निम्न उपशीर्षकमा रहेर विश्लेषण, प्रस्तुतीकरण र व्याख्या गरिएको छ ।

४.२.१ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको लागि शिक्षकको व्यवस्था

कुनै पनि कार्य प्रभावकारी तरिकाले सम्पन्न गर्न उच्चस्तरीय ज्ञान, सीप, योग्यता, दक्षता र अनुभवको आवश्यकता पर्दछ । यस अध्ययनको लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्दा तालिमप्राप्त र अनुभवी शिक्षकहरू अध्ययन कार्यमा सक्रिय रहेको अवस्था रहेछ । श्री सरस्वति उच्च मा.वि.मा प्र.अ.को रूपमा कार्यरत श्री दिलिप श्रेष्ठले इपिएम.विषयमा एम.एड.गरी, १६ वर्ष देखि निरन्तर शिक्षण गर्दै रहनुभएको पाइयो । यसै विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीआशिष धिमाल भन्छन्-

सरले हामीलाई सरल र स्पष्ट तरिकाले बुझाउनुहुन्छ। साधेको कुरा उदाहरणसहित बताइदिनुहुन्छ । सामाजिक विषयको जुनसुकै शिर्षकमा पनि धेरै जानकारी दिनुहुन्छ । उहाँ यस विषयमा धेरै अनुभवि हुनुहुन्छ ।

त्यस्तैसिंहदेवी उ.मा.वि. मा सामाजिक विषयमा एम.एड.गरी श्री शारदा खनाल विगत ८ वर्षदेखि अध्यापनरत रहेको पाइयो । माथि उल्लेखित दुवै विद्यालयका प्र.अ.तथा विषय शिक्षकहरू तालिम प्राप्त र लामो समय देखि अध्यापनमा संलग्न रहेको पाइयो । उनीहरू उच्चस्तरीय ज्ञान, सीप, योग्यता, दक्षता र अनुभवले भरिएका र विद्यार्थीको उमेर, रुचि, क्षमतालाई आधार मानी शिक्षण कार्यमा सक्रिय रहेको अवस्था रहेछ । यस अध्ययनमा छनौटमा परेको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम भित्र विभिन्न प्रकृतिका विषयवस्तुहरू हुन्छन् । शिक्षकलाई ती सम्पूर्ण विषयवस्तुप्रति जानकारी राख्नुपर्ने हुन्छ, यसका लागि शिक्षकको योग्यता, दक्षता, तालिम र अनुभवले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसरी हेर्दा यस विद्यालयमा योग्य, तालिमप्राप्त र लामो समयसम्म अध्यापन गराइरहेको अवस्था रहेछ । देशका कतिपय विद्यालयहरूमा कम योग्यता भएका, तालिम अप्राप्त र

कम अनुभवी शिक्षकहरू मार्फत पठनपाठन प्रभावकारी नभईरहेको जनगुनासाहरू सुनिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा यस अध्ययनका लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा तालिमप्राप्त, अनुभवी, दक्ष र उच्च योग्यता भएका शिक्षकहरूको व्यवस्था हुनु एउटा खुसीको कुरा हो । ती विद्यालयहरूमा यस्ता तालिम प्राप्त, अनुभवी, दक्ष र उच्च योग्यता भएका शिक्षकहरूको व्यवस्था हुनुले मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

४.२.२ सामाजिक शिक्षाप्रतिको शिक्षकको बुझाई

सामाजिक शिक्षा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूले सामाजिक शिक्षा विषयलाई आ -आफ्नै अर्थमा बुझ्ने गरेको अवस्था रहेछ । यस अध्ययनको क्रममा आधारको रूपमा लिइएको फेनोमेनोलोजिकल सिद्धान्त अनुसार सामाजिक शिक्षा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको आफ्नो बुझाई, अनुभव र भोगाईका आधारमा हेर्दा श्री सरस्वति उ.मा.वि का प्र.अ. तथा शिक्षक श्री दिलिप श्रेष्ठ भन्नुहुन्छ-

यो एउटा सजिलो तर धेरै नै भास्ट विषय हो । यो विषय अध्यापन गराउने शिक्षकहरूले र अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले धेरै कुराहरू थाहा पाएर पनि अध्ययन अध्यापनमा कठिन हुने विषय हो । धेरै नै अध्ययनशील र जागरिलो शिक्षकलाई मात्र यो विषय अध्यापन गराउन सजिलो हुन्छ ।

त्यस्तै श्री सिंहदेवी उ.मा.वि. दमकमा अध्यापन गराउने शिक्षिकाश्री शारदा खनालको विचारमा-

सामाजिक शिक्षा एउटा धेरै कुरा मिक्स भएको विषय हो । यो विषयमा भूगोल, इतिहास, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र जस्ता विषयहरूका विषयवस्तुहरू मिक्स भएका हुन्छन् । शिक्षकले यो विषय अध्यापन गराउन धेरै कुरामा पारङ्गत हुनुपर्छ तर सबै विषयमा पारङ्गत हुनसकिदैन ।

यसरी उनीहरूको बुझाई र भोगाईबाट अर्थ निकाल्दा यो विषय धेरै विषयवस्तुहरू मिक्स भएको एकिकृत र सामाजिक समस्या केन्द्रीत विषय रहेछ । भूगोल, इतिहास, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र जस्ता विषयहरूका विषयवस्तुहरू मिक्स भएको विषयको अध्यापनको लागि शिक्षक कुनै एक विषयमा जानकार भएरमात्र नहुने रहेछ । वास्तवमै कुनै एउटा वा दुईवटा विषयमा वि.एड.गरेको शिक्षकलाई यो विषय अध्यापन गराउन समस्या हुने रहेछ । यसमा समावेश हुने सबैखाले विषयवस्तुहरूमा पारङ्गत हुन शिक्षकलाई समस्या रहेछ । यसबाट के देखिन्छ भने सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न शिक्षकहरूलाई विषयगत अभिमुखीकरणको आवश्यकता देखिन्छ ।

४.२.३ सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा योजनाको अभ्यास

पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि उपयुक्त योजनाको आवश्यकता पर्दछ । विद्यालयमा गरिने सम्पूर्ण योजना कार्यान्वयनको क्षेत्र भित्र पर्दछन् । शैक्षिक योजना नै शैक्षिक कार्यक्रमलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने एक खाका हो । योजनाले नै शिक्षणलाई सही मार्गदर्शन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् ।

यस अध्ययनको क्रममा प्रत्यक्ष स्थलगत भ्रमण तथा कक्षा अवलोकन र प्र.अ. तथा शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा ती विद्यालयहरूले शिक्षण योजनाहरूको अभ्यास गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । दैनिक समय तालिका तथा अन्य योजना विद्यालयले आफ्नो सुविधा अनुसार बनाउने रहेछन् । त्यस्तै छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा हाल वार्षिक कार्ययोजनाको सट्टामा छ महिनाको लागि TIP बनाउने गरेको अवस्था रहेछ ।

श्री सिंहदेवी उ.मा.वि. दमकमा अध्यापन गराउने शिक्षिकाश्री शारदा खनालभन्नुहुन्छ -

दैनिक समय तालिका बनाएर अध्ययन अध्यापन गराउने गरेका छौं । दैनिक पाठयोजना नबनाइकन दैनिक शिक्षण नोट बनाएर र पूर्व तयारी गरेर पढाउने गरेको छु । डायरीमा बनाउने गरीएका उक्त शिक्षण नोटमा पाठशीर्षक, उद्देश्य र छोटकरीमा क्रियाकलापका बुँदाहरूमात्र उल्लेख गरिने र त्यसैका आधारमा शिक्षण गर्ने गरेको छु ।

सामान्यतया दैनिक पाठयोजनालाई शिक्षणको पूर्वसर्तको रूपमा लिने गरिन्छ । सो लिखित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पनि छ । शिक्षक तालिममा पनि पाठयोजनाको अभ्यास गराइन्छ । कतिपय विद्यालयहरूमा विस्तृत योजनाको अभ्यास भएका होलान् । कही छैन होला तर यस विद्यालयमा योजनाको रूपमा डायरीको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसलाई पनि संक्षिप्त योजना गर्ने राम्रो तरीकाको रूपमा लिन सकिन्छ । योजना नै नहुनु भन्दा डायरीमा भए पनि छोटकरीमा योजना गर्नु अवश्य नै प्रशंसनीय कार्य हुन सक्दछ ।

४.२.४ पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता र प्रयोग

पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख माध्यम नै शिक्षक निर्देशिका र पाठ्यपुस्तकहरू देखिन्छन् । हाम्रो देशमा भौगोलिक विकटताले गर्दा समयमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुँदा पनि समस्या हुने गरेको कुरा आमसञ्चार माध्यमबाट वेलावखत जानकारी हुने गरेको कुरा हो । पाठ्यपुस्तको अभाव भए पनि पाठ्यक्रमको आधारमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको बानी नहुँदा अध्यापनमा समस्या हुने गरेको पनि आमसञ्चारका माध्यमबाट समय समयमा नसुनिएको होइन । यस्तो परिप्रेक्ष्यमा यस अध्ययनका लागि प्र.अ.तथा शिक्षकहरू सँगको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताको आधारमा छनौटमा परेका

विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकाको उपलब्धताको अवस्था बुझ्दा, ती सामाग्रीहरू स्थानीय बजारबाट किन्नुपर्ने अवस्था रहेछ । ती सामाग्रीहरू सरकारी निकायबाट नदिने रहेछ । सरकारी पक्षले माध्यामिक तहको शिक्षा निशुल्क गरेता पनि गतवर्ष सम्म पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको उपलब्ध गराउने अवस्था कमजोर रहेको कुरा सहभागीहरूबाट थाहा पाइयो ।
सरस्वति उ.मा.वि. का गणित शिक्षक विनोदानन्द भा भन्नुहुन्छ -

गत वर्षहरूमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका स्थानिय बजारबाट खरिद गर्नुपर्थ्यो त्यो पनि समयमा नआउने समस्या थियो । यस वर्ष भने शिक्षक निर्देशिका र नयाँ पाठ्यक्रम उपलब्ध नभए पनि पाठ्यपुस्तक समयमा आएको छ ।

छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा सामाजिक शिक्षा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूले अघिल्ला वर्षहरूमा शिक्षक निर्देशिकाको निर्देशन अनुसार शिक्षण गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । तर पछिल्ला वर्षहरूमा भने पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका दुवै नयाँ कोर्स अनुसार नभएको र बजारमा पनि नभएकोले यी दुवैको प्रयोग नभएको अवस्था रहेछ । शिक्षकहरूको भनाईमा पाठ्यपुस्तकका आधारमा मात्र शिक्षण गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । पाठ्यक्रम भए पनि शिक्षकहरूको ज्ञानको कमिले हो या निरीक्षण र अनुगमनको अभावले पाठ्यक्रम हेर्ने हाम्रो चलन नै छैन भन्ने उनीहरूको भनाई थियो । आमसञ्चारका माध्यममा आए जस्तै पाठ्यपुस्तक विना पाठ्यक्रमको आधारमा शिक्षण गर्ने शिक्षकको शिक्षण संस्कृति रहेनछ । शिक्षकहरूले पठनपाठनको क्रममा पाठ्यक्रम नहेरे पनि वार्षिक परीक्षाको समयमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा पाठ्यक्रमको प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । यसरी हेर्दा के देखियो भने सामान्यतया शिक्षकहरू शिक्षणको लागि पाठ्यपुस्तकमा भर परेको देखिन्थ्यो । पाठ्यपुस्तक वास्तवमा एउटा शैक्षिक सामग्री मात्र हो । शिक्षणको सम्पूर्ण साधन भने होइन । मूलरूपमा सिकाई पाठ्यक्रमबाट निर्देशित हुनुपर्नेमा, पाठ्यपुस्तकबाट निर्देशित हुनु उपयुक्त होइन होला । शिक्षकहरूको पाठ्यपुस्तकमा मात्र भर पर्ने प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्न सरोकारवाला निकायहरूले केही प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सामाजिक शिक्षाका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले शिक्षकको लागि सो विषयवस्तु के कसरी अध्ययन अध्यापन गराउने ? कसरी मूल्याङ्कन गराउने ? जस्ता विभिन्न विषयमा शिक्षक निर्देशिकामा शिक्षकलाई निर्देशन सहित बताइएको हुन्छ । जसअनुसार शिक्षण क्रियकलाप गर्न गराउन आवश्यक हुन्छ । सम्बन्धित निकायको लापरवाही वा अन्य कुनै कारणले हो बजारमा शिक्षक निर्देशिका नहुँदा शिक्षकलाई पठन पाठनमा समस्या परेको अवस्था रहेछ । शिक्षक निर्देशिका उपलब्ध नहुदा प्रयोगको अवस्था भने शून्य रहेछ । छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा सामाजिक शिक्षालाई अध्यापन गराउने शिक्षकले शिक्षक निर्देशिका प्रयोग गरेको नगरेको थाहा पाउन

अनुसन्धानकर्ता स्वयम् स्थलगत अध्ययन, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल, अन्तरवार्ताबाट यस्तो अवस्था रहेको भेटियो । पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका जस्ता सामग्रीहरू राज्यले दिदैन, प्रयोग गर भन्छ, विद्यालयले पनि खरीद गर्दैन, शिक्षकहरूले आफै खरीद गर्ने कुरा भएन । यस्तो विराधाभास अवस्थामा पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका कसरी प्रयोगमा ल्याउने ? यो उपलब्ध गराउने दायित्व कसको हो ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरू उठान गर्न सकिन्छ ।

४.२.५ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई रोचक र प्रभावकारी बनाउन तथा बालबालिकाहरूमा विभिन्न ज्ञान, सीप तथा धारणाका विकास गर्न शिक्षणमा शैक्षणिक सामग्रीको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । सिकाइलाई व्यावहारिक र उद्देश्यमूलक बनाउन शिक्षण कार्यमा प्रयोग गरिने सामग्रीलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ। शिक्षण विषय, पाठको प्रकृति, स्वरूप र आवश्यकता अनुसार शैक्षिक सामग्रीको छनौट, निर्माण र प्रयोग गरेको खण्डमा शिक्षणकार्य प्रभावपूर्ण हुन्छ ।

सामाजिक शिक्षामा सामाजिक विज्ञानका विभिन्न विषयहरूबाट विविध प्रकृतिका विषयवस्तुहरू समावेश गरी पाठ्यक्रम तयार गरिएको हुन्छ । खासगरी यसमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरूमा विभिन्न देशका नक्साहरू, ग्लोब, एटलस, पोष्टर, चित्रहरू, चार्टहरू आदि मुख्य हुन् । यस अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा अवलोकन र शिक्षकसँगको अन्तर्वार्तापछि कतिपय सामग्रीहरू शिक्षक आफैले तयार गर्ने, केही विद्यालयले उपलब्ध गराईदिने, कतिपय विद्यार्थीहरूले पनि तयार गर्ने, प्र.अ.ले सामग्री जुटाउन तथा निर्माणमा सहयोग गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । समग्र रूपमा यो अनुसन्धान कर्ताको वुभाई, अनौपचारिक जानकारीका आधारमा अन्य विद्यालयमा सामग्रीको प्रयोगको अवस्थाको आधारमा भन्नुपर्दा, छनौटमा परेका विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था पनि सन्तोष जनक नै रहेको थियो ।

सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा समाजमा उपलब्ध विविध सामग्रीहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । श्री सरस्वतिउच्च मा. वि. मा सामाजिक शिक्षा विषय अध्यापन गराउदा, कक्षा अवलोकनको समयमा विषय शिक्षक श्री दिलिप श्रेष्ठले हामी, हाम्रो समुदाय र राष्ट्र सम्वन्धमा अध्ययन गराउदा कुनै पनि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरेको पाइयो ।

छलफलको क्रममा शिक्षकश्रेष्ठ भन्नुहुन्छ-

यो पाठको लागि सामग्रीको आवश्यकता नपरेको र आवश्यकता पर्ने पाठमा आफूले सामग्रीहरू प्रयोग गर्ने गरेको छु ।

त्यस्तै श्रीसिंहदेवी उ.मा.वि.की शिक्षिका श्री शारदा खनाल ले हाम्रा विकासका पूर्वाधार शर्षिक पाठ पढाउदा विकासका पूर्वाधारहरू लेखिएको चार्ट प्रयोग गर्नुभएको थियो । जसबाट

उहाँको कक्षा निकै आकर्षक प्रभावकारी र रोचक देखिन्थ्यो । यस अध्ययनमा आधारको रूपमा लिएको उत्तरआधुनिकवादी दर्शनका आधारमा हेर्दा शिक्षण सामग्रीहरूको प्रयोग स्थानीय परिवेश, उपलब्धता र आवश्यकताको आधारमा गरिनु पर्दछ । कक्षा अवलोकन गर्दाको समयमा कक्षा शिक्षणमा शिक्षकहरूले त्यसो नगरेको भए पनि उनीहरूसँगको कुराकानी तथा अन्तर्वार्ताको आधार लिँदा पाठको प्रकृति र स्वरूप अनुसार स्थानीय परिवेश, उपलब्धता र आवश्यकताको आधारमा सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको उनीहरूको भनाई थियो । यसरी उनीहरूलाई सामग्रीहरू प्रयोग र निर्माणको सिद्धान्त, उपलब्धता गर्ने उपायहरू र प्रयोग गर्ने तरिकाहरू पनि जानकारी भएको तर प्रयाप्त प्रयोग, संकलन, प्रयाप्त मात्रामा जुटाउने काम भएको देखिएन । यस तथ्यबाट अर्थ निकाल्ने हो भने शिक्षकहरू सामग्रीको सिद्धान्त बुझ्छन् तर व्यावहारिक पक्षचाहीं अली कमजोर रहेछ भन्न सकिन्छ । उनीहरूभित्र केहीसमस्याहरू हुनसक्दछन्, अनुगमन र निरीक्षणको पाटो कमजोर रहेको छ । विद्यालयहरूमा वास्तवमै राम्रो शैक्षिक वातावरण नभएको हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरू सबैको समयमै ध्यान जानु आवश्यक देखिन्छ ।

४.२.६ शिक्षण विधिहरूको प्रयोगको अवस्था

विषयवस्तुले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य प्राप्त गर्न तथा विद्यार्थीलाई कुन माध्यमद्वारा ज्ञान, सीप, धारणाको हस्तान्तरण गर्ने भन्ने माध्यम नै शिक्षण विधि हो। शिक्षण गरिने पाठको प्रकृति र स्वरूप अनुसार शिक्षण विधिहरू छनौट गरी प्रयोग गरेको खण्डमा शिक्षण सिकाई प्रभावकारी हुन्छ । अन्तर्वार्ताको क्रममा सरस्वतिउच्च मा. वि.का प्र. अ. तथा सामाजिक विषयका शिक्षक दिलिप श्रेष्ठ भन्नुहुन्छ-

सामाजिक शिक्षा विषयको अध्यापनमा व्याख्यान, छलफल, क्षेत्र भ्रमण, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शनी, प्रयोगात्मक, रिपोर्ट लेखन जस्ता शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गरी अध्यापन गर्ने गर्छौं । समय मिलाएर कहिले काही अवलोकन भ्रमणमा पनि लाने गरेको तर विद्यार्थी संख्या बढी भएकोले यो विधि कठिन हुने गरेको छ ।

समय, खर्च, स्रोत साधन कम लाग्ने भएर तथा प्रयोगमा सजिलो भएर अथवा शिक्षकहरू बानी परिसकेको हुनाले होला व्याख्यान, प्रदर्शन र प्रश्नोत्तर जस्ता विधिहरूको बढी प्रयोग हुनेगरेको पाइयो । त्यसबाहेक छलफल, प्रयोगात्मक, क्षेत्र भ्रमण जस्ता विधिहरूको कमैमात्र प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । त्यस्तै अध्ययनभ्रमण पश्चात प्रतिवेदन लेखनमा विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय राख्ने गरेको अवस्था रहेछ ।

समग्रमा शिक्षण विधिको सम्बन्धमा छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा भौतिक स्रोत साधनको बढी जोड दिने, कक्षा शिक्षण भन्दा बाहिरका क्रियाकलापहरूलाई कम महत्त्वपूर्ण ठान्ने देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित कुराहरूको विश्लेषणगर्दा पाठ्यक्रमको वास्तविक मर्मअनुसार यसको कार्यान्वयन नभएको देखिन्छ ।

४.२.७ पठन पाठन क्रियाकलाप र गृहकार्यको प्रयोगको अवस्था

श्री सिंहदेवी उ.मा.वि की शिक्षिका श्री शारदा खनालको भनाइमा -

कक्षा नौ र दशको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका विषयवस्तुहरू वर्षभरिमा पढाएर सकिँदैन । गतवर्ष बन्द हडताल कम भएकोले सबै कक्षाका विषयवस्तुहरू अध्यापन गराएर समयमै सकिएका थिए । त्यसभन्दा अघिल्ला वर्षहरूमा बन्द, हडताल, आन्दोलन धेरै नै हुने गरेकोले कोर्स सकिँदैनथ्यो । सामाजिक शिक्षा पाठ्यपुस्तकमा दिएका विषयवस्तुहरू धेरै छुन् तीमध्ये पनि धेरैजसो समुदायमा गएर गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरू रहेका छन् । ती सबै क्रियाकलाप गराउने हो भने यो कोर्स सक्न दुई वर्ष लाग्छ । त्यसैले पाठ्यक्रममा दिएका सबै क्रियाकलापहरू गर्न गराउन कठिन छ, धेरैजसो र मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरू गराउने गरेका छौं । सरस्वति उ.मा.वि.दमकका शिक्षक श्री दिलिप श्रेष्ठको भनाइमा अतिरिक्त समय दिएर पनि कोर्स सक्ने गरेको तर पाठ्यपुस्तकमा दिएका सबै क्रियाकलापहरू गर्न गराउन भने सम्भव छैन । समुदायमा गएर गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरू मध्ये केही केही असान्दर्भिक छन् । जस्तै भुमाप्रथा, वादीप्रथा, कमैया प्रथा, राउटे समुदाय आदिको बारेमा शिक्षण गर्दा समुदायमा गएर सामुदायिक कार्यहरू गर्न असम्भव छ । यसबाट अर्थ निकाल्ने हो भने ती प्रथाहरूको बारेमा शिक्षण गर्दा आफ्नो स्थानीय समुदायका प्रथाहरूमा केन्द्रित गराउन सकिन्छ । जहाँ उत्तरआधुनिक दर्शनको विश्वव्यपी रूपमा सोच र स्थानीय रूपमा कार्य गर भन्ने मान्यताको लागू गराउन सकिन्छ, तर सम्बन्धित शिक्षकहरूले यो कार्य गरेको पाइँदैन । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकमा विषयवस्तुभन्दा समुदायमा गएर गर्नु पर्ने क्रियाकलापहरू बढी दिएकाले पठनपाठनमा समस्या हुनेगरेको उनको अनुभव रहेको छ । यस अध्ययनमा आधारको रूपमा लिएको सामाजिक पुर्ननिर्माणवादका आधारमा हेर्दा शिक्षण गर्नुको प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थी स्वयम्लाई उत्प्रेरित गरी उनीहरूलाई नै पुर्नसंरचना गर्नु हो । जसबाट उनीहरूले समाजको पुर्ननिर्माण गर्न सक्नु । विद्यार्थीहरूलाई सामाजिक समस्याहरूसँग सामना गर्न, विश्लेषण गर्न, बुझ्न सक्ने बनाई त्यस्तो समाजको दृष्टिविकास गरी आफै समाजको पुर्ननिर्माण गर्न सक्नु । यस अर्थमा हेर्दा विद्यार्थीहरूले स्थानीय समाजका समस्याहरू केही हदसम्म भएपनि बुझ्ने र सामना गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । तर आमरूपमा सामाजिक समस्याहरूको बुझाई र समस्या समाधानको अभ्यास नभएको देखिन्छ । त्यस्तै फेनोमेनोलोजिकल दृष्टिकोणबाट हेर्दा शिक्षक, विद्यार्थी र प्र.अ.को अनुभव र भोगाईबाट अर्थ निकाल्ने हो भने आमरूपमा सामाजिक समस्याहरूको बुझाई र समस्या समाधानमा भने कठिनाइ हुने माथिका सरोकारवालाहरूको अनुभव, भोगाई र बुझाई रहेछ ।

श्री सिंहदेवी उ.मा.वि की शिक्षिका श्री शारदा खनालको अनुभव र विचारमा विचारमा विद्यार्थीलाई गृहकार्य दैनिक रुपमा नदिई कहिलेकाहीं मात्र दिने गरेको अवस्था रहेछ । शिक्षकले दिएको गृहकार्य विद्यार्थीहरूले बनाउने गरेका तर धेरै विद्यार्थी भएकोले गृहकार्य जाँच गर्न समयको अभाव हुने गरेको अवस्था रहेछ । उनको भनाईमा गृहकार्य विद्यार्थीहरूलाईभन्दा पनि अभिभावकहरूको लागि दिनुपर्ने अवस्था रहेछ । त्यस्तै श्री सरस्वति उ.मा.वि.दमकका शिक्षक श्री दिलिप श्रेष्ठको भने यसबारेका भनाई तथा कार्य अलि फरक रहेको पाइयो । उनि भन्छन् -

गृहकार्य भन्दा पनि कक्षा कार्य बढी गराउछु, किनकी विद्यार्थी संख्या धेरै ७० देखी ७५ भएकोले गृहकार्यभन्दा कक्षा कार्यगराउने गरेको हो । विद्यार्थीहरूले गृहकार्य बनाउने गरेका तर संख्या धेरै भएर परीक्षणमा भने समस्या हुने गरेकोछ ।

यसबाट अर्थ निकाल्दा विद्यार्थीहरूलाई व्यस्त राख्न, अनिवार्य रुपमा त्यसमा पनि अभिभावकहरूको लागि गृहकार्य दिनुपर्ने देखिन्छ र शिक्षकहरू पनि त्यही परम्परामा बानी भएको देखिन्छ । तर गृहकार्य विद्यार्थीले सिकेका कुराहरूलाई दिगो बनाउन थप अभ्यासको लागि दिइन्छ । यो सधै अनिवार्य नहुन पनि सक्दछ । गृहकार्यलाई यसको वास्तविक मर्म र आवश्यकताका आधारमा लागू गर्न तालिम र अभिमुखीकरण दिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

४.२.८ विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया

पाठ्यक्रमका विभिन्न तत्वहरूमध्ये मूल्याङ्कन अन्तिम तथा महत्त्वपूर्ण तत्व हो । शिक्षण सिकाई पश्चात वा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन पश्चात विद्यार्थीमा पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य प्राप्त भए की भएनभएको भनेर लेखाजोखा गर्ने कार्य मूल्याङ्कन हो । अध्ययन गरेको पाठबाट विद्यार्थीले के कति ज्ञान लिन सके के कति बुझ्न सके भन्ने कुरा थाहापाउन कक्षा कोठामा दैनिक रुपमा निर्माणात्मक मूल्याङ्कन र शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्नु आवश्यक हुन्छ । अध्ययनको क्रममा शिक्षकले कक्षा कोठामा पाठको समाप्तिमा पाठको सारांश बताउनु पर्दछ । त्यस्तै शिक्षणका उद्देश्यहरू कति प्राप्त भए वा भएनन् भनेर लिखित वा मौखिक रुपमा मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । त्यस पछि उक्त सिकाई उपलब्धिलाई स्थायी रुपले सम्झनको लागि, अध्ययनमा व्यस्त राख्नको लागि गृहकार्य दिनुपर्दछ । पाठ्यक्रमका निर्दिष्ट उद्देश्य पूरा भएकी भएनन् भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्ने प्रकृया नै मूल्याङ्कन हो । विद्यालय तहमा विद्यार्थीको उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्नको लागि निरन्तर निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई आवश्यकता अनुसार अवलम्बन गरिनु पर्ने हुन्छ ।

माथि उल्लेखित आधारमा रहेर छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा मूल्याङ्कनको अवस्था हेर्दा शिक्षकले गृहकार्य दिने गरेको, गरेको नगरेको हेर्ने, पाठको अन्त्यमा प्रश्नोत्तर गरी मूल्याङ्कन गर्ने

गरेको अवस्था रहेछ । अधिल्ला वर्षहरुमा प्रथम द्वितीय त्रैमासिक तथा वार्षिक परीक्षबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको अवस्था रहेछ ।

कक्षा सर्वेक्षण गर्दा श्री सिंहदेवी उ.मा.वि की छात्रा रचना दाहालको भनाइमा -

मिसले गृहकार्य दिनुहुन्छ, गरे नगरेको पनि हेर्नुहुन्छ, पाठ पढाइसकेर अन्त्यमा प्रश्नहरु सोध्ने र हामीले भनेको उत्तर मिलेन भने फेरि बुझाइदिनुहुन्छ ।

यस शैक्षिक सत्रदेखि मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा छनौमा परेको विद्यालयमा मूल्याङ्कनका लागि विद्यार्थीलाई अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा गराउनु भन्ने स्रोत केन्द्रको निर्देशन रहेछ । पाठ्यक्रममा निरन्तर मूल्याङ्कन क्रमशः लागू गर्दै लाने भनिए पनि यसको प्रयोग नगरेको पाइयो । यस बाहेक अतिरिक्त क्रियालाप, घटनावृत्त अभिलेख, अवलोकन जस्ता परीक्षणबाहेकका साधनहरुबाट मूल्याङ्कन नगर्ने गरेको अवस्था रहेछ उल्लेखीत कुराहरु स्रोत व्यक्ति, प्र.अ.तथा शिक्षकहरुसँगको अन्तर्वार्ता तथा कुराकानीबाट प्राप्त भएका थिए । वर्ष भरिमा अर्धवार्षिक परीक्षा र अन्तिम परीक्षा गरी वर्षमा २ किसिमले मूल्याङ्कन गर्ने प्रणाली रहेछ । समग्रमा भन्दा शिक्षण सुधार योजना अनुसार मूल्याङ्कन गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । सामाजिक शिक्षा विषयको मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीहरुले समुदायमा खोज गरेका विषयवस्तुहरु, उनीहरुका आफ्नै सिर्जनाहरु गीत, कविता, कथा, प्रतिवेदन, चिठी, समाचार, नाटक, सम्पादकीय, चित्र, तालिका नक्सा, ग्राफहरु जस्ता विभिन्न कार्यहरुको शिक्षकद्वारा अवलोकन गरी उनीहरुको सिकाई उपलब्धी मूल्याङ्कन गरिनु पर्ने पाठ्यक्रमको मर्म भए पनि यो हुन नसकेको अवस्था रहेछ ।

४.२.९ अन्य निकायहरुबाट प्राप्त सहयोग

संरचनात्मक कार्यवाद सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि वस्तुको कार्यविधि बुझ्नको लागि त्यसका अङ्गहरु एक अर्कामा कसरी कार्य गर्दछन् भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन कुनै एकल प्रकृया वा क्रियाकलाप होइन । बरु यो शैक्षिक प्रकृयाको जटिल जालो हो । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका एकाईहरुले कार्य नगरे पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था भताभुङ्ग हुन जान्छ । त्यसैले यो सिद्धान्तका आधारमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका एकाईहरुको रुपमा विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति, प्रधानाध्यापकले के कस्तो कार्यगरी कार्यान्वयनमा सहयोग पुर्याइरहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन कार्यबाट प्राप्त सूचनाहरुलाई निम्न उपशीर्षकहरुमा रहेर प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिबाट प्राप्त सहयोग

छनौटमा परेका विद्यालयहरु श्री सिंहदेवी उच्च मा. वि.दमक र श्री सरस्वति उ.मा.वि.दमकमा अनुसन्धानकर्ता आफै उपस्थित भएर प्रत्यक्ष अध्ययन अवलोकन गर्दा उक्त

समयमा ती विद्यालयहरूमा वि.नि.तथा स्रोतव्यक्तिको उपस्थिति नरहेको भए पनि आफ्नो समय अनुसार उनीहरू आउने गरेको

अवस्था रहेछ । जिल्ला शिक्षाको प्रतिनिधिको रूपमा विद्यालय निरीक्षक बेलाबेलामा विद्यालयमा आएर पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सुझाव सल्लाह दिने गरेको प्रं अ.र विषय शिक्षकले अन्तर्वार्ताको क्रममा बताए तर स्रोतकेन्द्र नजिक भएकोले होला, विद्यालयमा स्रोत व्यक्तिको उपस्थिति वि. नि.कोभन्दा धेरै नै हुने गरेको अवस्था रहेछ ।

यस स्रोतकेन्द्रका स्रोतव्यक्ति श्री कृष्ण प्रसाद भण्डारी ले लक्षित समूह छलफलको क्रममा बताए -

मैले बारम्बार विद्यालयको अनुगमन सुपरिवेक्षण गरी शिक्षकहरूका समस्याहरू समाधान गरी पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने गरेको छु । शिक्षाकार्यलयबाट विद्यालय निरीक्षक श्री शुरेन्द्र दाहालसँग सहकार्य गरी शैक्षिक सामग्रीहरू, तालिम कार्यक्रमहरू उपलब्ध गराउने गरेको छु ।

ख) प्रधानाध्यापकबाट प्राप्त सहयोग

प्रधानाध्यापक एउटा शिक्षक, व्यवस्थापक तथा सुपरभाइजर पनि हो । श्री सरस्वति उच्च मा.वि.का प्र. अ.श्री दिलिप श्रेष्ठसँगको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमा उनको भनाई थियो -

मैले बेलाबेलामा शिक्षकका समस्याहरू सुनी समाधानका लागि सहयोग गर्ने गरेको छु । म आफू १६ वर्ष शिक्षक भएर काम गरेकोले शिक्षकलाई पर्ने समस्याको बारेमा राम्रो जानकार रहेको छु । उनले अगाडि भने कतिपय कुराहरू पाठ्यक्रममा दिएका तर तिनलाई कार्यान्वयनमा बास्तवमै समस्या हुने गरेको अवस्था छ ।

उनको भनाईमा वि.नि.र स्रोत व्यक्तिले सहयोगबाट आफु सन्तुष्ट हुन नसकेको, पाठ्यपुस्तकले पर्याप्त सहयोग गर्न नसकेको बताए । उनले विभिन्न स्रोतबाट अर्थ सडकलन गरी सामग्री निर्माण र सडकलन गर्ने गरेको बताए । यसरी हेर्दा यस विद्यालयका प्र.अ. ले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सकारात्मक सहयोग गरेको अवस्था रहेछ ।

ग) अभिभावकहरूबाट प्राप्त सहयोग

यस अध्ययनको लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरू दुवै सामुदायिक विद्यालयहरू हुन् । सरकारको नीति अनुसार पनि सामुदायिक विद्यालयको सम्पूर्ण व्यवस्थापन र सञ्चालनको जिम्मेवारीअभिभावकहरूलाई दिने व्यवस्था गरिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा प्र.अ.तथा शिक्षकहरूसँग गरीएको अन्तर्वार्ता र सरोकारवालाहरूसँग गरिएको लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त

सूचनाका आधारमा हेर्दा सामाजिक शिक्षा जस्तो विषयको अध्ययन अध्यापनमा अभिभावकको ठूलो भूमिका हुन्छ । जस्तै सामाजिक समस्या समाधानका उपायहरूको बारेमा अथवा सामाजिक समस्या नियन्त्रण गर्न चालिएका प्रयासहरूको बारेमा स्थानीय समाजसेवी वृद्धीजीवीहरूले जानकारी दिने गरेको अवस्था हरेछ । स्थानीय चाठपर्व, जात्रा, प्रथाहरूको बारेमा अभिभावकहरूले शिक्षक र विद्यार्थीलाई जानकारी दिने गरेको अवस्था रहेछ । तर विडम्बनाको कुरा छनौटमा परेका विद्यालयहरूका वास्तविक अभिभावकहरू जसका बालबच्चाहरू ती विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्दछन् ती अभिभावकहरूको सहयोग शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले पाउन नसकेको अवस्था रहेछ ।

श्री सरस्वति उच्च मा.वि.का प्र. अ.श्री दिलिप श्रेष्ठसँगको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमा उहाँको भनाइ थियो -

आर्थिक स्थिति अलि मजबुद भएका अभिभावकहरूको भुकाव वोडिङ्ग स्कुलतिर भएर या सरकारी विद्यालयहरूको गुणस्तरको समस्याले हो सरकारी विद्यालयमा कमजोर आर्थिक स्थिति भएका बच्चाहरू मात्र अध्ययन गर्ने गरेका अवस्था छ । कमजोर आर्थिक अवस्था भएको कारणले ती अभिभावकहरूको सन्तानको शिक्षामा लगानी गर्ने अवस्था पनि कमजोर हुन स्वाभाविक नै हो । यस्तो अवस्थामा ती अभिभावकहले विद्यालयमा सहयोग गर्ने कुरा त परै छोडौं विद्यालयको बैठकमा समेत उपस्थित हुँदैनन् ।

यस अध्ययनमा आधारको रूपमा लिएको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको संगठनात्मक विकास नमुनाको दृष्टिकोणबाट हेर्दा पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न तथा कार्यान्वयनका समस्याहरूको समाधान गर्न सामुहिक कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन एउटा सामुहिक प्रक्रिया भएकोले सामुहिक तथा अन्तरसामुहिक प्रक्रियाहरूमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ तर यस अध्ययनको क्रममा सामुहिक प्रक्रियाहरू र सामुहिक कार्यहरूमा अभिभावकहरूको सहभागीता प्रभावपूर्ण नरहेको अवस्था रहेछ । शिक्षक, प्र.अ., स्रोत व्यक्तिको सहकार्य भने राम्रो रहेछ ।

४.३ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरूले अनुभव गरेका समस्याहरू

शिक्षण क्रियाकलाप प्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थीसँग सम्बन्धित हुन्छ । विद्यार्थीको इच्छा र चाहना बुझेर सोही अनुसार शिक्षण प्रकृया अपनाउनु असल शिक्षकको गुण हो । शिक्षण प्रकृया अपनाउदा सहयोगी साधनको रूपमा जेजस्ता समग्रीहरू र क्रियाकलापहरू प्रयोग गरिन्छ तिनीहरूले विद्यार्थीहरूलाई असजीलो हुनु हुँदैन । विद्यार्थीहरूले सामाजिक शिक्षा शिक्षणका लागि कस्तो वातावरण, कस्तो कक्षा कोठा, शैक्षिक सामग्री, विधि आदि रुचाउछन् भन्ने कुराको जानकारी राखि शिक्षण गर्दा उनीहरूमा उत्प्रेरणा जगाउन सजिलो हुन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रमुख माध्यम पनि शिक्षण नै हो । विद्यालय शिक्षाका विभिन्न तहहरूमा पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू के कति मात्रामा हासिल भए भन्ने कुरा पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भर पर्दछ । पाठ्यक्रमको प्रभावकारी

कार्यान्वयन नभएको खण्डमा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र राष्ट्रको लगानी त्यसै खेर जान्छ । यस अध्ययनमा आधारभूत तहका सरोकारवालाहरू वि.नि वा स्रोतव्यक्ति, प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा अनुभव गरेका समस्याहरूलाई उनीहरूकै भोगाई र अनुभवका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनमा आधारको रूपमा लिएको फेनोमेनोलोजीक सिद्धान्तमा आधारित भएर ती आधारभूत तहका सरोकारवालाहरूले समस्याका रूपमा लिएका अनुभव र भोगाईहरूलाई जस्ताको तस्तै निम्न रूपमा राख्ने प्रयास गरिएको छ ।

- क) नीतिगत समस्या, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा वास्तविक निरीक्षण गरेर शिक्षकलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने खालको नीतिको अभाव रहेको,
- ख) प्र.अ.को पद नाम मात्रको रहनु/अधिकार सम्पन्न नहुनु,
- ग) प्र.अ.र शिक्षक दुवै पेशा भन्दा पनि राजनीतिक पार्टीप्रति उत्तरदायी हुन,
- घ) शिक्षण पेशामा योग्य र ट्यालेन्ट व्यक्तिहरू आकर्षित हुन नसक्नु,
- ङ) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा अभिन्न अङ्ग विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा परीक्षा वाहेका साधनहरूको प्रयोग नहुनु,
- च) शिक्षक तथा प्र.अ.लाई उचित इनसेन्टीस दिन नसक्नु,
- छ) नयाँ समसामयिक शैक्षिक सामग्रीको अभाव हुनु, नक्सा ग्लोब, चार्ट जस्ता सामग्रीहरू विद्यालयमा पुराना मात्र हुनु, अपडेटेड नहुनु,
- ज) शिक्षकको योग्यता, सामाजिक शिक्षकको योग्यता बहुआयमिक हुनुपर्छ तर त्यस्तो हुन नसक्नु,
- झ) पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी तालिमको अभाव,
- ञ) पाठ्यक्रम परिचयात्मक कार्यक्रम नहुनु,
- ट) पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका जस्ता आवश्यक सामग्रीहरू समयमा उपलब्ध नहुनु,
- ठ) अन्य विषयभन्दा यसमा सोधिने प्रश्नहरू पाठ्यपुस्तकभन्दा बाहिरवाट आउने गरेको शिक्षकलाई पठनपाठनमा समस्या हुनु,
- ड) अभिभावकहरूले सहयोग नगर्दा विद्यालय व्यवस्थापन, पठनपाठन लगाएत विभिन्न कार्यमा समस्या हुनु,
- ढ) विद्यार्थी सख्या धेरै भएकोले गृहकार्य परीक्षण र शैक्षिक भ्रमण व्यावस्थापनमा समस्या हुने गरेको छ,
- ण) आन्तरिक र निरन्तर मूल्याङ्कनको अभाव हुनु,

- त) पाठ्यपुस्तकले शिक्षक र विद्यार्थीलाई प्रयाप्त सहयोग गर्न नसक्नु, पाठ्यक्रममा विषयवस्तु भन्दा क्रियाकलापहरु बढी दिनु,
- थ) विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधी प्रति शिक्षकसँग सकारात्मक अभिवृत्तिको नहुनु,
- द) सामाजिक शिक्षामा दिएका कतिपय क्रियाकलापहरु असान्दर्भिक र अनावश्यक हुनु,
- ध) निरीक्षण तथा अनुगमन नाम मात्रको हुनु, कार्यस्थलका तत्कालीन समस्याहरु समाधान गर्ने खालको निरीक्षण नहुनु ।

माथि उल्लेखित समस्याहरु फेनोमेनोलोजिकल रूपवाट हेर्दा शिक्षक, प्र.अ. तथा स्रोतव्यक्तिको अनुभव र भोगाईवाट थाहा भएका समस्याहरु हुन् । संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणवाट हेर्दा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका तत्त्वहरुले सक्रिय र प्रभावकारी रुपमा कार्य गर्न नसक्दा निस्किएका समस्याहरु हुन । उत्तर आधुनिकतावादी दृष्टिकोणवाट हेर्दा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा स्थानीय आवश्यकता परिस्थिति र उचित विकेन्द्रीकरणको अभावले आएका समस्याहरु हुन । त्यस्तै पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको संगठनात्मक विकास र परिवर्तन नमुनाको आधारमा हेर्दा विद्यालय संरचनामा उचित विकास र परिवर्तन गर्न नसक्दा देखिएका समस्याहरु हुन ।

४.४ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरुले अनुभव गरेका समस्याहरुको उनीहरुको अनुभवकै आधारमा समाधानका उपायहरु

पाठ्यक्रममा उल्लेखित उद्देश्यहरु कति मात्रामा प्राप्त हुन्छन भन्ने कुरा पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भरपर्दछ । पाठ्यक्रम जतिसुकै राम्रो र उपयुक्त भए पनि त्यसको कार्यान्वयन पक्षमा कमी कमजोरी आएमा पाठ्यक्रममा उल्लेखित उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न सकिदैनन् । यस अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि अध्ययन गर्दा मा.वि. तहको को सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा पनि सरोकारवालाहरुले थुप्रै समस्याहरु भोगिरहेको अवस्था रहेछ । यस अध्ययनको क्रममा प्र.अ. र शिक्षकसँग गरिएको अन्तर्वार्ता, कक्षा अवलोकन, विषय शिक्षक, प्रधानाध्यापक र स्रोत व्यक्तिसँग गरिएको लक्षित समूह छलफल मार्फत पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु खोज्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा आधारको रुपमा लिएका फेनोमेनोलोजिकल सिद्धान्त अनुसार सरोकारवालाहरुको भोगाई र अनुभववाट समस्या समाधानका उपायहरु जस्ताको तस्तै निम्न रूपमा सुभाइएको थियो ।

- क) नीतिमा परिवर्तन गर्नुपर्ने, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा वास्तविक निरीक्षण गरेर शिक्षकलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने खालको नीतिको व्यवस्था हुनुपर्ने,

- ख) शिक्षकलाई आत्मनिर्देशित, आत्मनियन्त्रित, आत्मअनुशासित र आत्मसम्यमित बनाईनुपर्ने त्यसो भएमा कार्यान्वयनकर्ता शिक्षक आफै जागरुक भएर कार्य गर्दछ ।
- ग) पाठ्यक्रमका आधारमा पाठ्यपुस्तक बनाइएकोले शिक्षकलाई पाठ्यपुस्तक विना पाठ्यक्रमको सहायतामा अध्यापन गराउन सक्ने बनाउनुपर्ने,
- घ) पाठ्यक्रम, शिक्षकनिर्देशिका शिक्षकसँग दैनिक भए नभएको सम्बन्धमा प्र.अ.ले दैनिक निरीक्षण गर्नु पर्ने,
- ङ) शिक्षकमा शिक्षण पेशाप्रतिको हीन भावना हटाउनु पर्ने, आफ्नो पेशालाई राम्रो मान्ने खालको दृष्टिकोणको विकास गर्नुपर्ने,
- च) सम्बन्धित निकायले शिक्षण पेशामा योग्य र ट्यालेन्ट व्यक्तिहरु आकर्षित हुने वातावरण तयार गर्नु पर्ने,
- छ) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा अभिन्न अङ्ग विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा परीक्षा बाहेका साधनहरुको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने,
- ज) शिक्षक तथा प्र.अ.लाई उचित इनसेन्टीसको व्यवस्था गर्नु पर्ने,
- झ) शिक्षकहरुलाई समयसमयमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- ञ) पाठ्यक्रम परिचयात्मक कार्यक्रम आयोजना गरिनु पर्ने,
- ट) आन्तरिक र निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा जोड दिनुपर्ने जसबाट शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैलाई फाइदा पुगोस्,
- ठ) विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणविधीहरुको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने,
- ड) पाठ्यक्रम कार्यान्वयन, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक बीचमा तालमेल भएनभएको सम्बन्धमा सम्बन्धित क्षेत्रबाट अनुसन्धान गरिनुपर्ने,
- समष्टिगत रूपमा भन्नुपर्दा मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा समस्या समाधान गर्न सम्बन्धित सबै पक्षको सहयोग आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनमा आधारको रूपमा लिइएका फेनोमेनोलोजिकल सिद्धान्तको आधारमा हेर्दा सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको माथि उल्लेखित अनुभव र भोगाईका आधारमा कार्यान्वयनका समस्याहरु समाधान गरिनुपर्दछ । यसै आधारमा हेर्दा शिक्षक, प्र.अ.,स्रोतव्यक्ति र अभिभावकहरुको वास्तविक कार्यागत सम्बन्धको अध्ययन गरेर कार्यान्वयनका समस्याहरु समाधान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको संगठनात्मक विकास र परिवर्तन नमुनाको आधारमा हेर्दा विद्यालय संगठन भित्र प्रयाप्त आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक विकास र परिवर्तन गर्न सकेमा पाठ्यक्रमको

प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । यी तथ्यहरूको आधारमा के देखिन्छ भने पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आधारभूत तहमा कम समस्या, विद्यालय व्यावस्थापनमा अलि बढी समस्या, जिल्ला तहमा अझ बढी समस्या र राज्य तहमा वा नीति निर्माण तहमा धेरै नै समस्या रहेको सरोकारवालाहरूको भनाई रहेको छ ।

उत्तरआधुनिकतावादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्था गर्न नसकेको, स्थानीय सामग्रीहरूको प्रयोग थोरै मात्र गरिएको, विश्वव्यापी समस्याहरूको बुझाईबाट विद्यार्थीहरूलाई आफ्ना स्थानीय समस्या समाधानमा क्रियासिल पारेको, पाठ्यक्रमक्रमलाई केहीहदसम्म भए पनि विकेन्द्रित रूपमा कार्यान्वयन गरेको अवस्था रहेछ । विद्यार्थीहरूलाई सामुदायिक क्रियाकलापमा सहभागी गराएर सामाजिक समस्याहरू बुझ्ने, सामना गर्ने, विश्लेषण गर्ने क्षमताको विकास गराई सामाजिक पुर्नुनिर्माणमा सक्रिय राखेको देखिन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका विभिन्न एकाईहरूले निर्वाह गर्ने भूमिका र सक्रियता के कस्तो छ भनेर हर्दा वि.नि. र अभिभावक वाहेक अन्यको क्रियासिलता सन्तोषजनक नै रहेको पाइयो

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभाव

प्रस्तुत अध्ययन मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था शीर्षकमा रहेर सम्पन्न गरिएको छ । यो अध्ययन दमक नगरपालिका सरस्वति मा.वि.स्रोतअन्तर्गत रहेका श्री सरस्वति उच्च मा.वि.दमक र श्री सिंहदेवि उ.मा.वि.दमकलाई अध्ययन क्षेत्र बनाई कक्षा नौ र दश को सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था, कार्यान्वयनका समस्याहरू र कार्यान्वयनका समस्याहरू समाधानका उपायाहरू सम्बन्धी सूचना संकलन गरिएको थियो । सूचना संकलन गर्नको लागि असंरचित अर्न्तवार्ता, दस्तावेज अध्ययन, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी स्रोतव्यक्ति, प्र.अ.र विषय शिक्षकबाट सूचनाहरू प्राप्त गरीएको थियो । यसरी प्राप्त सूचनाहरूलाई विभिन्न सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरी प्राप्त प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरूलाई निम्न रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ प्राप्ति

यस अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सन्दर्भमा शिक्षक लगायतका सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले गरेका सम्पूर्ण तयारी तथा क्रियाकलापहरूलाई विश्लेषणात्मक र गुणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा यो अध्ययनमा विद्यालयको मा.वि तहमा सामाजिक विषयको कार्यान्वयनको अवस्थालाई अध्ययन क्षेत्रको प्राप्तीको रूपमा लिइएको छ । छनौटमा परेका दुवै विद्यालयमा तालिम प्राप्त, अनुभवी, दक्ष र उच्च योग्यता भएका शिक्षकहरू पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन तथा शिक्षणमा संलग्न रहेको पाइयो ।सामाजिक शिक्षाको नयाँ पाठ्यक्रम विद्यालयमा सरकारी निकायले नदिने भएकोले आफैँ खरीद गर्नुपर्ने अवस्था रहेछ । नयाँ पाठ्यक्रम विद्यालयमा नरहेको र नयाँ शिक्षक निर्देशिका खरीद गर्न खोज्दा बजारमा पनि नपाईएको हुनाले तिनको प्रयोग नगरेको पाइयो ।सामाजिक शिक्षाको पाठ्यपुस्तकलाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा सामाग्रीको रूपमा मात्र लिनुपर्नेमा त्यसलाई नै सर्वेसर्वा मानी शिक्षणकार्यमा सक्रिय रहेको अवस्था रहेछ ।पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा उल्लेखित विषयवस्तुलाई शिक्षण गर्दा व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन जस्ता शिक्षक केन्द्रित विधीको प्रयोग गरेको पाइयो । छलफल, क्षेत्रभ्रमण, प्रयोगात्मक जस्ता विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरूको प्रयोगमा शिक्षकको सकारात्मक अभिवृत्ति नरहेको पाइयो । शैक्षिक सामाग्रीका रूपमा विषयवस्तुसँग सम्बन्धित नक्सा, ग्लोब, एटलस, चार्टको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । तर विद्यालयमा चार्ट र एटलस वाहेकका माथि उल्लेखित सामग्रीहरू नयाँ र समसामयिक नभएको पाइयो । छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षकहरूको आफ्नो

अनुभव र भोगाइमा सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा उल्लेखित विषयवस्तुभन्दा समुदायमा गएर गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरु वढी भएकोले तिनलाई वर्ष भरिमा सिध्याउन कठिन हुने गरेको पाइयो । दुवै विद्यालयहरुमा आर्थिक स्रोतको अभाव र विद्यार्थी संख्या बढी भएको हुनाले, व्यवस्थापनमा कठिनाई भई क्षेत्रभ्रमण, शैक्षिक भ्रमण वढी जसो स्थानीय ठाँउमा मात्र गराउने गरेको अवस्था रहेछ । स्थलगत भ्रमण गरेसकेपछि विद्यार्थीहरुलाई प्रतिवेदन लेखन गराउने गरेको पाइयो । ती विद्यालयहरुमा पुस्तकालय भएर पनि विद्यालयका वालवालिकाहरुले प्रयोग नगरेको अवस्था रहेछ । पुस्तकालय उच्च शिक्षाका विद्यार्थीहरुले मात्र प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । वार्षिक शैक्षिक योजनाको सट्टामा गतवर्षबाट TIP वनाउने गरेको पाइयो । TIP कै आधारमा दैनिक समय तालिका बनाएर शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । सरस्वति उ.मा.वि.मा विद्यार्थी संख्या वढी भएकोले गृहकार्यभन्दा कक्षा कार्यमा जोड दिएको पाइयो । सिंहदेवि उ.मा.वि.मा भने कक्षाकार्य गराएको पाइएन । दुवै विद्यालयहरुमा दिएको गृहकार्य विद्यार्थीले गर्ने गरेको तर धेरै विद्यार्थी भएकोले शिक्षकलाई गृहकार्यको परीक्षणमा समस्या रहेको पाइयो । शिक्षकहरुको अनुभव र विचारमा गृहकार्य विद्यार्थीलाईभन्दा अभिभावकहरुको लागि दिनुपर्ने अवस्था रहेछ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन र निरीक्षणको अभाव रहेको पाइयो । स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक समय समयमा विद्यालयमा आउने गरे पनि कक्षा अवलोकन गरेर पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी सुझाव नदिएको पाइयो । विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षाको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । परीक्षा वाहेका साधानहरु र आन्तरिक मूल्याङ्कनको प्रयोग नगरेको अवस्था रहेछ । यस अध्ययनको क्रममा सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त जानकारीलाई हेर्दा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा वास्तविक निरीक्षण गरेर शिक्षकलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने खालको नीतिको अभाव रहेको पाइयो । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी तालिमको अभाव रहेको, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका जस्ता आवश्यक सामग्रीहरु समयमा उपलब्ध हुन नसकेको पाइयो ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका आधाभूत तहका सरोकारवाला (वि.नि, स्रोतव्यक्ति, प्र.अ., विषय शिक्षक) हरूको अनुभव र भोगाइमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेका समस्या समाधान गर्न कार्यान्वयन नीतिमा परिवर्तन गर्नुपर्ने, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा वास्तविक निरीक्षण गरेर शिक्षकलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने खालको नीतिको व्यवस्था हुनुपर्ने, शिक्षकलाई आत्मनिर्देशित, आत्मनियन्त्रित, आत्मअनुशासित र आत्मसम्यमित बनाईनुपर्ने त्यसो भएमा कार्यान्वयन कर्ता शिक्षक आफै जागरुक भएर कार्य गर्दछ भन्ने सरोकारवालाहरुको भनाई रहेको थियो ।

प्र.अ.को पदलाई अधिकार सम्पन्न बनाईनुपर्ने ताकी वदमासी गर्ने शिक्षकहरूलाई कारवाही गर्न सकियोस्, प्र.अ.र शिक्षक दुवैलाई राजनीतिक पार्टीहरूभन्दा पेशाप्रति उत्तरदायी बनाउनुपर्ने जस्ता उपायाहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने कुरामा उनीहरूको सहमति रहेको पाइयो ।

५.२ निष्कर्ष

यस अध्ययनमा मा.वि.तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कसरी कार्यान्वयन भईरहेको छ भनी कार्यान्वयनको अवस्था अध्ययन गर्दा नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका आधाभूत तहका सरोकारवालाहरू (प्रधानाध्यापक, स्रोतव्यक्ति र विषय शिक्षक) हरूसँग लक्षित समूह छलफल, असंरचित अन्तर्वार्ता, कक्षाअवलोकनबाट आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो । नयाँ पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका विद्यालयमा नहुनु । तीनीहरूको कार्यान्वयन पनि नहुनु । ती सामग्रीहरूलाई विद्यालयमा उपलब्ध गराउने तर्फ कसैले ध्यान नदिनु, यो अध्ययनको निष्कर्ष हो । पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा सामग्री मात्र भएर पनि त्यसलाई सम्पूर्ण साधनको रूपमा लिन गरेको अवस्था रहेछ । शिक्षणमा विद्यार्थी केन्द्रित भन्दा शिक्षक केन्द्रित विधिको वढी प्रयोग गरेको अवस्था रहनु र विद्यार्थी केन्द्रित विधिप्रति शिक्षकको सकारात्मक धारणा नहुनु अध्ययनका निष्कर्षहरू हुन । विद्यार्थीको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन ल्याउनको लागि विभिन्न क्रियाकलाप, छलफल, रिपोर्ट लेखन, अनुसन्धान, भूमिका अभिनय, अवलोकन, शैक्षिक भ्रमण जस्ता विधिको उचित कार्यान्वयन कम्ति मात्र हुने रहेछ । शिक्षकलाई पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सेवाकालीन तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदिको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई पनि उनीहरूको मनोभावना वृद्धि केही शैक्षिक सामग्री बनाउन दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

सामाजिक शिक्षा विषयमा सहयोग पुऱ्याउने शैक्षिक सामग्रीहरू, सान्दर्भिक पुस्तक लगायत शिक्षक स्वअध्ययन सामग्रीहरू नयाँ र समसामयिक खरीद गर्नुपर्ने देखिन्छ । योजनावद्ध रूपले ऐतिहासिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्वका ठाउँमा भ्रमण गराउन सकेमा अझ प्रभावकारी हुन्छ । शिक्षण कार्यमा कक्षा क्रियाकलाप र समग्रमा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा आएका समस्या समाधान गर्न, स्रोतव्यक्ति विषय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा समेत छलफल गरी सहयोग, आदान प्रदान गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसो गरेको खण्डमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थामा सुधार आउने थियो । प्रभावकारी अनुगमन मूल्याङ्कन र पाठ्यक्रम परिचयात्मक कार्यक्रम, कार्यान्वयनको निरन्तर अनुगमन र सुधारका लागि सुझाव, शिक्षक तालिम तथा आन्तरिक मूल्याङ्कनमा जोड दिई योजना अनुसार शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको खण्डमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन राम्रो हुने थियो ।

यस अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सरकारले निर्देशन त दिने गरेको तर त्यसको लागि पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र उचित स्रोत साधन उपलब्ध गराउन नसकेको देखिन्छ । ती सामग्रीहरूको अभावमा पाठ्यपुस्तकलाई नै सम्पूर्ण रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था रहेछ । सम्बन्धित निकायले शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गर्नु भने पनि शिक्षक निर्देशिका बजारमा पनि नपाईने अवस्था रहेछ । शिक्षकले शिक्षक निर्देशिका भन्दा पनि अन्य सन्दर्भ पुस्तकको सहयोग लिई योजना अनुसार शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । यी तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्दा सरकारको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सिद्धान्त र कार्यस्थलमा (विद्यालयमा) कार्यान्वयनको वास्तविक व्यवहारमा उचित समन्वयको अभाव रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा माथि उल्लेखित तथ्यहरूको आधारमा यो अनुसन्धानमा के देखियो भने पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आधारभूत तहमा कमै समस्या रहेको देखिन्छ । त्यसपछि विद्यालय व्यवस्थापन तहमा आधारभूत तहभन्दा बढी समस्याहरू देखिन्छन् । यस तहमा प्र.अ.लाई अधिकार सम्पन्न नबनाइनु । राज्यको सहयोग नहुनु, प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन नहुनु । विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त स्रोत साधन नहुनु जस्ता समस्याहरू रहेकाछन् । त्यस्तै जिल्ला तहमा अझ बढी समस्याहरू रहेको देखियो । सरोकारवालाहरूको भनाइमा जिल्ला शिक्षाले केन्द्रसँग समन्वय गरी पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यपुस्तक लगायतका सामाग्रीहरू उपलब्ध गराउन नसकेको, अनुगमन निरीक्षण र तालिमका सन्दर्भमा उचित सहयोग गर्न नसक्नु । सरोकारवालाहरूको भोगाइ र विचारमा पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनको नीतिमा समस्या रहेको छ । उनीहरूका अनुसार प्रभावकारी अनुगमन र कार्यान्वयनको व्यावहारिक नीति नहुनु, कार्यान्वयनको लागि सहयोग भन्दा निर्देशन बढी गर्नु, तल्ला तहहरूमा सिमित अधिकारहरू मात्र दिइनु जस्ता निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

५.३ सुझाव

यस अध्ययनको सिलसिलामा अध्ययन कर्ताले प्राप्त गरेका प्राप्ति र निष्कर्षको आधारमा सम्पूर्ण विद्यालयमा शैक्षिक सत्रको प्रारम्भमा नै जि.शि.का.को सक्रियतमा स्रोतकेन्द्र मार्फत पाठ्यक्रम प्रत्येक विद्यालयमाहरूमा तथा शिक्षकहरूमा पुऱ्याउने खालको नीति बनाई लागू गर्नुपर्दछ । सम्बन्धित विषयको पाठ्यपुस्तकलाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा सामाग्रीको रूपमा मात्र लिई त्यसको प्रयोग गर्नुपर्ने । अध्ययन अध्यापनको क्रममा पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र पाठ्यपुस्तकको

त्रिआयामिक सम्बन्ध कायम गरिनु पर्दछ। शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा छलफल, क्षेत्रभ्रमण जस्ता विद्यार्थी केन्द्रित विधीहरूको प्रयोग गर्न तालिम तथा अभिमुखीकरण मार्फत शिक्षकहरूमा सकारात्मक अभिवृत्ति विकास गराउनु पर्ने। व्याख्यान, प्रश्नोत्तर जस्ता शिक्षक केन्द्रित विधिहरूकोको प्रयोगमा सकेसम्म कमी ल्याउनुपर्छ। शैक्षिक सामाग्रीहरू जस्तै, नक्सा, ग्लोब, एटलस, चार्ट आदि विद्यालयले नयाँ र समसामयिक खरीद गरी ती सामाग्रीहरूको प्रयोग गर्नु गराउनु अवश्यक छ। शिक्षकहरूको अनुभव र भोगाईमा पाठ्यक्रममा उल्लेखित विषय वस्तुभन्दा समुदायमा गएर गर्नु पर्ने क्रियाकलापहरू धेरै वढी भएकोले तीनलाई वर्ष भरीमा सिध्याउन कठिन भएको भन्ने रहेको छ। कक्षा शिक्षणभन्दा बाहिरका पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित कुराहरूलाई गर्न गराउन प्र.अ. र वि.नि.मार्फत सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। पुस्तकालय भएर पनि विद्यालयका बालबालिकाहरूले त्यसको प्रयोग नगरेको अवस्थामा उनीहरूलाई पुस्तकालय प्रयोगको महत्त्व र प्रयोग गर्ने तरिका सम्बन्धमा अभिमुखीकरण गराउनु पर्ने। जसबाट वढी भन्दावढी पुस्तकालयको प्रयोग हुन सकोस। शिक्षकलाई आत्मनिर्देशित, आत्मनियन्त्रित, आत्मअनुशासित र आत्मसम्यमित बनाईनुपर्ने त्यसो भएमा कार्यान्वयनकर्ता शिक्षक आफै जागरुक भएर कार्य गर्दछ। पाठ्यक्रम, शिक्षकनिर्देशिका शिक्षकसँग दैनिक रुपमा भएनभएको, तिनको प्रयोग भए नभएको सम्बन्धमा प्र.अ.ले दैनिक निरीक्षण गर्नुपर्छ। प्र.अ.को पदलाई अधिकार सम्पन्न र शक्तिशाली बनाईनुपर्छ ताकी वदमासी गर्ने शिक्षकहरूलाई उसले नियम अनुसार कारवाही गर्न सकोस्। प्र.अ. र शिक्षक दुवैलाई पेशागत महत्त्व बुझाई राजनीतिक पार्टीहरूभन्दा पेशाप्रति उत्तरदायी बनाउनुपर्दछ। सम्बन्धित निकायले शिक्षण पेशामा इनसेन्टीप वृद्धी गरेर यस क्षेत्रमा योग्य र ट्यालेन्ट व्यक्तिहरू आकर्षित हुने वातावरण तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ। पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको एउटा अभिन्न अङ्ग विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा परीक्षा वाहेका साधनहरूको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने र निरन्तर/निर्माणत्मक मूल्याङ्कन तत्कालै लागू गर्नुपर्छ। पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको ? नभएको भए किन नभएको ? पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक विचमा तालमेल भए नभएको सम्बन्धमा सम्बन्धित क्षेत्रबाट अनुसन्धान गरिनु पर्छ। पाठ्यक्रम निर्माण प्रकृत्यामा शिक्षक, विद्यार्थी, अविभावकहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउनु पर्दछ। जसबाट उनीहरूको अपनत्व र जिम्मेवारी बोध भई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सहज हुनेछ। उल्लेखित सुझावहरू सम्बन्धित सबै निकायले ध्यान दिएर कार्यान्वयन गर्न सकेमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थामा सुधार आउने आशा राख्न सकिन्छ।

अन्त्यमा यो अध्ययन निश्चित समय र स्रोत साधनको अभावले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आधारभूत तहका सरोकारवालाहरू स्रोतव्यक्ति, प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षकहरूमा मात्र सिमित

रहेको छ । त्यस्तै दुईवटासाधनहरुमात्र प्रयोग गरी अध्ययन कार्य अघि बढाएकोले यसका प्राप्तिकरु
ठुलो क्षेत्रमा सामान्यकरण गर्न नसकीने खालका हुनसक्दन् । त्यसकारण पछिल्ला
अनुसन्धानकर्ताहरुलाई म के सुझाव दिन चाहन्छु भने विद्यालय तहको सम्पूर्ण पाठ्यक्रम देशभरी के
कसरी कार्यान्वयन भईरहेको छ भन्ने सम्बन्धमा व्यापक अनुसन्धान गर्न पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- आचार्य, जयनारायण (२००४), *माध्यामिक तहको सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा शैक्षिक सामाग्रीको उपलब्धता तथाप्रयोग*, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर : काठमाडौं ।
- ऐर, सुरेन्द्रसिंह (२०६८), *माध्यामिक तहमा सामाजिक शिक्षा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था*, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर : काठमाडौं ।
- ढकाल, डिल्लीप्रसाद (२०६३), *सार्वजनिक विद्यालयमा सामाजिक शिक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षकले प्रयोग गरेका शिक्षणविधि*, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर : काठमाडौं ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६४), *माध्यामिक शिक्षा पाठ्यक्रम भाग १ र २* : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६५), *माध्यामिक तह सामाजिक शिक्षा शिक्षण निर्देशिका*, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६८), *शिक्षापत्रिका*, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- रेग्मी, हरिराज (२०६७), *माध्यामिक तहमा सामाजिक शिक्षा शिक्षण र शिक्षाईको अवस्था*, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर : काठमाडौं ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०६६), *शिक्षाका आधारहरु*, एम.के.पब्लिसर्स एन्ड डिष्ट्रिब्युटर्स, भोटाहिटी : काठमाडौं ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०६४), *नेपालको शैक्षिक इतिहासभाग १ र २* : मकालु बुक्स एन्ड स्टेसनर्स ।
- American Psychological Association (2009). *Publication Manual* (6thed.). Washington DC: Author.
- CERID (1982). *School level curriculum : A historical perspective*: Kathmandu.CERID.
- Ranjitkar, (2010). *Curriculum Theory*, Quest Publication : Kirtipur

सामाजिकअध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था
अनुसूची एक: कक्षा सर्वेक्षण फारम

विद्यालयको नाम :

घण्टी :

मिति :

शिक्षकको योग्यता :

विषय :

तालिम प्राप्त :

शिक्षण अनुभव :

१. यो पाठको पाठशीर्षक के थियो ?

.....

२. पाठको प्रारम्भमा के गरियो ?

.....

३. पाठको प्रस्तुतीकरण कसरी गरियो ?

.....

४. कुन कुन शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरियो ?

.....

५. पाठ अनुसार सामग्री उपयुक्त र प्रभावकारी थियो?

क) थियो ख) थिएन

६. कुन कुन शिक्षण विधी अपनाईयो ? मुल्यांकन कसरि गरियो ?

.....

७. पाठ्योजनामा उल्लेखित उद्देश्यहरु पूरा भए वा भएनन् ?

.....

सामाजिकअध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था
अनुसूची दुई : प्रधानाध्यापकको लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

ठेगाना :

प्र. अ.को नाम :

१. तपाईंले कुन विषयमा वि.एड./एम. एड. गर्नु भएको हो ?

.....

२. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धि कुनै तालिम लिनु भएको छ ? छ भने कस्तो तालिम लिनु भएको छ, वताई दिनु हुन्छकी ?

.....

३. तपाइले शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गरे नगरेको सम्बन्धमा निरीक्षण गर्नु भएको छ ? छ भने कहीले र कसरी गर्नु भएको छ ?

.....

४. तपाइका शिक्षकले तपाइसँग पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका समस्या सम्बन्धमा छलफल गर्ने गरेका छन् ? सुझाव माग्ने गरेका छन् ?

५. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी जि.शि.का. स्रोतव्यक्ति आदिबाट केही निर्देशन पाउनु भएको छ ? छ भने कस्तो सहयोग वा निर्देशन पाउनु भएको छ ?

६. कक्षा मा.वि. तहको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखा परेका समस्या तपाईंले अनुभव गरेका आधारमा के के होला ?

७. पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखा परेका समस्या समाधानका उपायहरू के-के होलान ?

सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अनुसूची तीन : विषय शिक्षकका लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

ठेगाना :

विषय शिक्षण

अनुभव :

शिक्षकको नाम :

१. तपाइले अध्ययन गर्न थाल्नु भएको कति समय भयो ?

२. सामाजिक शिक्षा शिक्षणका लागि पाठ्यक्रम कहाँबाट प्राप्त गर्नुहुन्छ ?

३. सामाजिक शिक्षाको पठन पाठनमा वार्षिक तथा दैनिक पाठ्योजनाको अभ्यास गर्नुभएको छ ?

४. सामाजिक शिक्षा अध्यापन गर्दा शिक्षक निर्देशिका प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

५. शैक्षिक सामग्री कसरी जुटाउनु हुन्छ ?

६. विद्यार्थीलाई गृहकार्य दैनिक रूपमा दिनुहुन्छ वा हुदैन ?

७. तपाईंको विचारमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आएका समस्याहरू कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

८. पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नु उपयुक्त होला ?

सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अनुसूची चार : लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

१. सामाजिक शिक्षा मा.वि. तहको पाठ्यक्रमप्रति सरोकारवालाहरूको बुझाई ।

२. पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक शिक्षक निर्देशिका को उपलब्धता ।

३. सामाजिक विषय शिक्षण विधिको प्रयोग ।

४. सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा सामाग्रीको प्रयोग ।
५. सामाजिक शिक्षा पाठ्यपुस्तकमा भएका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू गराउन सम्भव छ?
६. सामाजिक शिक्षा विषय शिक्षण गर्दा तपाईंलाई अफठेरो लाग्ने पाठहरू ।
७. विषय शिक्षकले पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा अनुभव गरेका समस्या ।
८. पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थामा सुधार ल्याउन सकिने उपायहरू ।
९. शिक्षक र प्र.अ.ले अनुभव गरेका कार्यान्वयन सम्बन्धि समस्याहरू समाधानका उपायहरू ।
१०. समग्रमा यस विषयको पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख पक्षहरू ।
११. अभिभावक संगको सहकार्य ।

सामाजिकअध्ययनविषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

अनुसूची पाँच : पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धि विवध पक्षको अवलोकन फारम
विद्यालयको नाम :

मिति :

अवलोकनका पक्षहरू	श्री	श्री	कैफियत
	स.उ.मा.वि.	सिं.उ.मा.वि.	
	छ/छैन	छ/छैन	
१. सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम			
२. सामाजिक शिक्षा विषयको शिक्षक निर्देशिका			
३. सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम (शिक्षकसँग)			
४. वार्षिक शिक्षण योजना			
५. दैनिक पाठ्योजना निर्माण गरेका छन् या छैनन् ?			
६. आवश्यक सामग्रीहरू के के छन् ? र प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ?			
७. पुस्ताकलयमा सामाजिक विषयका सन्दर्भ सामग्रीहरू छन्, छैनन् छन् भने के के छन्			

.....	
८. विद्यालयमा इन्टरनेटको सुविधा छ, छैन ? सुविधा भए प्रयोगको अवस्था के कस्तो छ ?	
.....	

अवलोकन

कर्ता

नाम :

दस्तखत :

सामाजिकअध्ययन विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था
अनुसूची छ :लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरुको सामान्य प्रोफाईल

क्र. स.	नाम	लिङ्ग	शिक्षण अनुभव वर्ष	शिक्षण विषय	सम्बद्धता	तालिम
१.	श्री कृष्ण प्रसाद भण्डारी	पुरुष	१५वर्ष	अङ्ग्रेजी	स्रोतव्यक्ति, जि.जि.का. भापा	शिक्षक तालिम, विद्यालय व्यवस्थापन र निरीक्षण सम्बन्धी तालिम
२.	श्री दिलिप श्रेष्ठ	पुरुष	१६ वर्ष	सामाजिक	प्र.अ.,श्री सरस्वति उ.मा.वि. भापा	शिक्षक लालिम, अल्पकालिन गोष्ठी र सेमिनारहरू
३.	श्री विनोदानन्द भा	पुरुष	२१ वर्ष	गणित/विज्ञान	विषय शिक्षक, श्री सरस्वति उ.मा.वि. भापा	शिक्षक तालिम, कक्षा १-५ को पाठ्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी तालिम
४.	श्री रुद्र प्रसाद सुवेदी	पुरुष	९ वर्ष	अंग्रेजी	विषय शिक्षक, श्री सिं.उ.मा.वि.	शिक्षक तालिम

					भापा	
५.	श्री शारदा खनाल	महीला	८ वर्ष	सामाजिक	विषय शिक्षक, श्री सिं.उ.मा.वि. भापा	शिक्षक तालिम